

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРИЛИШ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
АРХИТЕКТУРА – ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

УДК 728.1.011

Қўл ёзма ҳуқуқида

Мавлонова Гуландом Фахриддиновна

**Самарқанд шаҳри шароитида арзон ва шинам ўрта қаватли турар
жой ва мажмуаларини барпо этиш ва архитектурасини
шакллантириш тамойилларини яратиш**

«Бино ва иншоотлар архитектураси» мутахассислиги бўйича
магистр даражасини олиш учун

ДИССЕРТАЦИЯ

Диссертасия кўриб чиқилди
ва ҳимояга рухсат берилди.
“Архитектуравий лойиҳалаш”
кафедраси мудири
А.С. Уралов
03.06.2018 йил баённома №8

Илмий раҳбар, арх.н,доц
Тоштемиров Р.Т.

САМАРҚАНД - 2018 й

**Мавзу: Самарқанд шаҳри шароитида арзон ва шинам ўрта қаватли
турар жой ва мажмуаларини барпо этиш ва архитектурасини
шакллантириш тамойилларини яратиш**

Мундарижа

Кириш	3
1.боб. Ўрта қаватли турар жой биноларининг ҳажмий-режавий тузилишида таъсир қиладиган омиллар	14
1.1. Иждемографик омиллар	14
1.2. Табиий ижтимоий иқлим шароити.....	19
1.3. Аҳолининг миллий урф-одатлари	29
1.4. Моддий техник базаси	32
1.боб Хулосаси	35
2.боб. Энерго тежамкор ўрта қаватли турар жой уйларни лойхалаш ва қурилиши тажрибаларини ўрганиш	36
2.1. Халқ уйларида табиий иқлим шарт-шароитининг ҳисобга олиниши.....	36
2.2. Ўзбекистон шаҳарларида ўрта қаватли турар жой уйларнинг ривожланиш тарихи.....	38
2.3. Хориж мамлакатларида ўрта қаватли турар жойларни лойхалаш ва қурилиш тажрибаси таҳлили.....	43
2.боб Хулосаси	53
3.боб. Энерго тежамкор ўрта қаватли турар жой уйларни шакллантириш ва ривожлантириш ҳажмий-режавий тамойиллари.	54
3.1. Хонадонларнинг тузилиши ва ҳажмий-режавий ташкиллаштириш. ..	54
3.2. Ўрта қаватли турар жой уйларини ва блоксексионный методик классификацияси.	60
3.3. Турар жой уйларнинг оптимал типлари таклифи ва уларни иморат қурилишида қўллаш.....	70
3.боб Хулосаси	81
Якуний хулоса ва таклифлар.	82
Фойдаланилган адабиётлар	84
Интернет материаллари	86
Илова	

КИРИШ

Магистрлик диссертацияси мавзусини асослаш ва унинг долзарблиги. Бугунги кунда шаҳар ва қишлоқлар ободонлашиб, замонавий корхоналар, кенг равон йўллар, таълим ва тиббий муассасалари, спорт мажмуалари ва стадионлар, боғ ва ҳиёбонлар бунёд этилаётганлиги, шаҳар ва қишлоқларимиз қиёфасини, қишлоқ ва шаҳарларда ҳаёт сифатини ишлаб чиқариш муносабатларининг мазмун моҳиятини ўзгартиришга барча мажмуаларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларида олиб борилаётган янгиликлар натижада ягона мақсадга – Ўзбекистон халқи учун муносиб турмуш шароитини яратиш, одамларнинг даромади ва фаровонлигини изчил ошириб бориш ҳар бир инсонга ўзининг интеллектуал касб ва маънавий салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур имкониятлар яратиб беришга қаратилгандир.

Биринчи Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган «Кучли Давлатдан кучли жамиятга ўтиш» тамойилида маҳалланинг ўрни алоҳида кўрсатилган ва ишда ҳамда маҳалла билан оиланинг умумий ривожланиши, жамиятимизга хос идеологик, ижтимоий-иқтисодий ва ўз-ўзини бошқаришнинг фундаментал умумий ва кенг тарқалган жараёнлари комплекс олиб борилди. Улар турар жой уйлар ва яечкаларининг намунавий ечимлари ўрта ва кўп қаватли турар жойларнинг оммавий қурилиши учун асос бўлиб хизмат қилади, 2016-йил 22-апрелида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида намунавий уй жойларнинг қурилиши, уларнинг шинам ва арзонлигини таъминлаш» тўғрисидаги фармонида, турар жой уйларни янада такомиллаштириш, энерго тежамкорлигини ошириш, халқ учун манзур бўлган нарх-навони таъминлаб бериш ва намунавий ечимлари билан, ўрта ва кўп қаватли турар жойларнинг оммавий қурилиши асос бўлиб хизмат қилади [1].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони «Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш тизимини бошқаришни янада такомиллаштириш»

чора-тадбири тўғрисида, кўп хонадонли арзон уйлар қурилиши бўйича давлат дастурлари амалга оширилишини таъминлаш, уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш тизимига ресурс ва энергия тежайдиган технологиялар ҳамда ускуналарни тадбиқ этилиши назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг 2016 йил 21 октябрдаги “2017- 2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй – жойлар қуриш дастури тўғрисида”ги қарорда қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш тўғрисида салмоқли фикрлар билдирдилар. Юртбошимиз шундай деб таъкидлагандилар: “Ҳар бир киши ўз бахти ҳақида ўйлар экан, оила қуришни, фарзандлари шинам уйда яшашини хоҳлайди. Инсон бахти учун ўз уйи – фаровонлик, барқарорликни ҳис қилишда муҳим. Шу маънода, ушбу дастур миллий меъморчилик ананаларини ва ҳозирги архитектура ҳамда қурилиш тенденцияларини ўзида мужассам этган ўзбек маҳаллаларининг замонавий қиёфасини яратиш бўйича ишларнинг давомийлигини таъминлашда хизмат қилади” [5].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг 2017 йил– “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари” йили ва 2018 йил – “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили” деб эълон қилиниши ҳам бунинг яққол далилидир. Давлатимиз раҳбари бу йилларда аҳоли фаровонлиги ва мамлакат ривожига ҳисса қўшадиган бир қанча ташаббус ҳамда лойиҳаларга бош бўлди [3.4].

Туман марказлари ва қишлоқларимизда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмасини янада ривожлантириш, уй жойлар ва ижтимоий соҳа объектларини наъмунавий лойиҳалар асосида барпо қилиш орқали аҳоли турмуш даражасини яхшилаш туманлар маркази ва қишлоқлар қиёфасини тубдан ўзгартириш мақсадида «Қишлоқ тараққиёти

ва фаровонлиги» йили Давлат дастури қабул килинди ва у жадал суръатлар билан амалга оширилмоқда.

Дастурда белгиланган вазифалар орасида туман марказлари қишлоқларимизнинг қиёфасини тубдан ўзгартириш, тасдиқланган бош режалар асосида уй-жойлар ва ижтимоий соҳа объектларининг намунавий лойиҳаларни барпо этиш масаласи қўйилган.

Шу мақсадда, туман маркази қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудларининг ва шаҳар бош режаларини ишлаб чиқишни таъминлаш, минтақаларнинг табиий – иқлим шароитлари, социал – демографик ҳолати ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда, туман марказлари шаҳар жойларида қуриш учун уй-жойлар ва ижтимоий объектларнинг намунавий лойиҳаларини ишлаб чиқилди.

Юртбошимиз томонидан узокни кўзлаб олиб борилаётган бу сиёсат натижалари бугунги кунда аҳолининг даромади ва фаровонлигининг изчил ошиб боришида, ҳар бир инсонга унинг интеллектуал, касбий ва маънавий салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур бўлган барча имкониятлар яратиб берилаётганида ва шу асосда туман марказлари қишлоқ ҳаёти сифати даражасини тубдан ўзгартиришда намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти томонидан 2011 йил «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили» ва 2012 йилни «Мустақам оила йили» деб эълон қилинганлиги барчамиз олдимизга ниҳоятда маъсулиятли вазифаларни қўймоқда [1].

«Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили» Давлат дастурини ижро этиш ҳамда қишлоқ аҳоли пунктларининг бош режалари ва архитектуравий – режалаштиришни ташкил этиш лойиҳаларига мувофиқ тасдиқланган намунавий лойиҳалаш бўйича яқка тартибдаги уй-жой қурилиши кўламини кенгайтириш асосида туман марказлари қишлоқ аҳолисининг турар жой шароитларини яхшилаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 2009 йил 3 – августдаги «Қишлоқ жойларда уй-жой қурилиши кўламини кенгайтиришга оид қўшимча чора-

тадбирлар тўғрисида»ги ПК – 1167 сонли қарори бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари томонидан намунавий лойиҳалар бўйича уй-жой ва ижтимоий аҳамиятдаги объектлар қурилишининг тажриба лойиҳаларини амалга ошириш учун қишлоқ хўжалиги ҳамда ўрмон фонди ерлари тоифасига кирмайдиган 42 та ер массиви танлаб олинган.

Қарорда якка тартибдаги уй-жой қурилиши массивларда ишлаб чиқариш инфратузилмаси объектлари қурилишини банклари кредитлари ҳисобидан амалга оширилиши, ижтимоий инфратузилма объектлари ва ташқи муҳандислик тармоқлари қурилиши маҳаллий бюджет ва ҳомийлар ҳисобидан молиялаштириш белгиланган.

Бунинг асосий сабабларидан бири вилоят ҳокимликлари архитектура ва қурилиш ташкилотлари, якка тартибда уй-жой қурувчи оилаларга замонавий арзон, яшашга қулай ва шинам уй-жойларнинг лойиҳалари билан етарли таъминланмаганлигидир. Аксарият мавжуд лойиҳалар эса Республикамиз вилоятлари иқлим шароитини, ижтимоий-демографик ҳолатларини, энг муҳими шаҳарлар аҳолисининг турмуш тарзи ва тамойилларини ҳисобга олмаган ҳолда ишлаб чиқилмаган.

Мазкур диссертациянинг асосий мақсади, «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари» Давлат дастури асосида бажарилган бой материалларни таҳлил қилиш ҳамда Самарқанд шаҳри учун арзон ва шинам ўрта қаватли турар жой ва мажмуаларини лойиҳалашда, аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш, ижтимоий-демографик ва табиий-иқлимий шароитларини ҳисобга олишдан ташқари уларнинг меҳнат фаолияти – хўжалик, тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш ишларини эътиборга олган ҳолда уй – жойларнинг янги турларини яратиш ва услубларини таклиф этиш.

Самарқанд шаҳрида ўрта қаватли уйларнинг қурилиши – янги уйларни ривожлантиришга квартираларнинг уйғунлашувининг мураккаблигига, янги боскичларига ўтилиши, квартираларнинг ердан

узоқлашуви; хоналарда микро климатнинг ижобий томон натижасида ўтиши, турар жойларда аҳолисининг соғлиғига ва руҳий ҳолатига ижобий таъсир этиши натижасида халқ ҳаётининг фаровонлигини оширишга олиб келади. Анъанавий халқ уйларида оптимал микроиклим яратувчи бўлиб, ҳамда йилнинг ҳамма фаслларда унда оиланинг маъиший ва хўжалик ишларини юритиш учун қулай шароитлар яратиш имконини беради.

Замонавий оммавий қурилиш амалиётида шундай аҳвол вужудга келдики, турар жой иморатлар қурилишини ва шаҳарлар қиёфасини бир хилликка олиб келдики, натижада шаҳар қиёфалари бир бирига ўхшаш, Республикамизнинг табиий-иклим шароитига тўлиқ жавоб бермайди. Бунинг сабабларидан бири Республикамиз шаҳарсозлигида бир хил турда 1-2 қаватли ва 2-4 қаватли кўп секцияли уйлар қўлланишидир. Бу турдаги уйлар ҳозирги кунда фақат оила сонига жавоб бера олади, бошқа талабларга масалан, оилаларнинг хусусий хўжалик, тадбиркорлик ишларига эса буткуллай жавоб бермайди.

Юқоридаги камчиликларнинг бартараф этиш борасида шаҳар уйлариининг хоналарни ҳажмий-режавий ечимларини такомиллаштириш, уйларнинг ҳар бири ёзги хоналар тизимининг янги турларга ўтиш, хўжалик юритувчи оилалар учун янги типдаги турар жойлар уйларни яратиш ҳамда очик, ярим очик ва ёпиқ ҳовлилар тизимини кенг кўламда қуллаш, турар-жой уйларнинг юқори қаватларида квартираларида ер муҳитини яратиш ва Республика регионлари ҳудудида шу жумладан Самарқанд шаҳрида яшовчи аҳолининг талабларига жавоб берадиган янги замонавий масканларни яратишни тақозо этади. Бу эса Республика минтақалари талаблари ва уларнинг атроф муҳитга мос масканларни яратиш орқали амалга оширилади.

Ҳозирги даврда, ҳориж мамлакатларининг шаҳарларида ўрта қаватли уйларнинг янги авлоди яратилган ва натижада иморатлар қурилишининг зичлигини оширишнинг юқори курсаткичига эришилган.

Республиканинг, шу жумладан Самарқанд вилояти ва қишлоқ,

туман марказлари ва шаҳар қурилиши, унинг қўлами ва ривожланиш тараққиётини аниқлаш, иморатлар қурилиши тарзини янгилаш, ўрта қаватли турар-жой уйларнинг янги замонавий авлодини яратиш нафақат қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг турмуши фаровонлигини яхшилаш ҳамда иморатлари қурилиши зичлигини оширишда 3-4-5 қаватли турар-жойлар тизимини қўллаш мақсадга мувофиқдир [16,20].

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, диссертацияда Самарқанд вилояти, Самарқанд шаҳри шароитида арзон ва шинам ўрта қаватли турар-жой уйларнинг янги авлоди ва уларнинг турларини илмий асослаш, лойиҳалаш ва қурилиши бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борилди.

Шу билан бирга, Самарқанд шаҳри шароитида илмий-тадқиқот ва лойиҳалашда қуйидаги система: «Блок - квартира + ҳовли + хўжалик + ишлаб чиқариш + уй» турар-жой бирлиги кўриб чиқилади. Ана шу объектларнинг бир-бирига боғлиқлиги шаҳарсозлик тизимининг яхлитлик сифати, ҳамда бу масалаларнинг долзарблиги диссертацияга мавзу сифатида танлашимизга асос бўлади.

Тадқиқот объекти ва предмети. Самарқанд вилояти, Самарқанд шаҳри ва туман марказлари учун ўрта қаватли турар жой уйлари тадқиқот объекти қилиб олинди.

Тадқиқотнинг предмети «Блок квартира + ҳовли +хўжалик ишлаб чиқариш+уй» модели ва турар жой гуруҳи бирлиги ва турар жой тизимида ривожлантирилган ёзги хоналар «атриум + холл + қишқи боғ» моделини қўллаш ва уларнинг боғлиқлиги ва тамойилларини аниқлаш;

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Диссертация ишининг мақсади Самарқанд вилояти, Самарқанд шаҳри ва туман марказлари учун илмий асосланган ўрта қаватли турар-жой уйларнинг ҳажмий-режавий тизимини шакллантириш ҳамда турар жой иморат қурилиши тизимлашишида «блокквартира + ҳовли + уй» усулини қўллаш ва уларнинг тизимида хўжалик, тадбиркорлик, ишлаб чиқариш ишларини ташкиллаштириш ва шакллантириш таклифлари ва бошқа тавсияларни ишлаб чиқиш.

2016-йил 22-апрелида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасида “Намунавий уй жойларнинг қурилиши, уларнинг шинам ва арзонлигини таъминлаш” тўғрисидаги фармонида, турар жой уйларни янада такомиллаштириш, энерго тежамкорлигини ошириш, халқ учун манзур бўлган нарх-навони таъминлаб бериш ва намунавий ечимлари билан, ўрта ва кўп қаватли турар жойларнинг оммавий қурилишни таҳлил қилиш [2];

Илмий янгилиги. Самарқанд вилояти Самарқанд шаҳри Маҳалла фуқаролар йиғини (МФЙ) архитектуравий – режавий ташкиллаштириш, шаҳар ва туман марказларида турар-жой қурилишини олиб бориш учун, вилоят ҳудудларининг архитектуравий-қурилиш жойлари аниқланди; Лойиҳалаш ва иморатлар қурилишида «Блок+ квартира + ишлаб чиқариш + уй» модели асосида замонавий ўрта қаватли турар жой уйларнинг ҳажмий-режавий шакллантириш ҳамда уларнинг тизимида хўжалик тадбиркорлик ишларини ташкиллаштириш тамойиллари ва унинг методикасини такомиллаштириш;

Самарқанд вилояти Самарқанд шаҳри учун ўрта қаватли турар жой уйлар ва турар жой гуруҳларини ҳажмий-режавий тизимини шакллантириш тамойиллари ишлаб чиқилди;

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. XX аср охири ва XXI асрнинг бошларида шаҳарларда ривожлана бошлаган хизмат кўрсатиш тизими бўлган замонавий турар жой мажмуалари архитектуравий типологияси;

-архитектура ва шаҳарсозлик тамойиллари асосида маҳалла бошқарувидаги турар жой мажмуаларини шакллантириш асослари ва тавсиялар ва уларни Республика шаҳарсозлиги амалиётга жорий этиш;

- турар жой мажмуалари ва квартираларнинг функциявий-типологик схемаси, ҳар хил ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар учун турар жой мажмуалари квартираларнинг ижтимоий типологик схемаси.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи. Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқ уйлар қурилиши, турар жой масканлари архитектураси

метадология ва типологияга оид асарлар ичида, Р.Р. Абдурасулов, М.К. Ахмедов, М.С. Бабиевский, А.А. Дмитриев, В.А. Махкамов, А.В. Эсонов, А.С.Уралов, Х.М.Убайдуллаев, Тоштемиров Р.Т, Фармонов А. ва бошқаларнинг ишларини алоҳида кўрсатиш керак бўлади. Ўзбекистон халқ уйлари архитектураси ва қурилиши тарихини ўрганишга бағишланган асарлар ичида В.Л. Лавров, В.А. Дмитриев, П.З. Зоҳидов, В.Н. Варонина, Р.Р.Абдурасулов, Л.И.Ремпель, И.И.Ноткин, Д.А.Нозилов, Р.Т. Тоштемиров ва бошқаларнинг илмий ишлари диққатга сазовордир.

Республикамизда қишлоқ ва шаҳар турар-жой архитектураси ва қурилишининг ривожланишига Л.Т. Адамов, Х.А. Асомов, М.С. Булатов, Л.Караш, В.А. Дмитриев, О. Махкамов, Т.Ф. Кодирова, И.И. Ноткин, И.С. Метпорт, Ф.Ю.Турсунов, А.С.Косинский, В.Якушев, Р.Валиев, А.Р. Тахтаев, И.М.Солихужаев каби Республикамизнинг машҳур архитекторлари катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистон турар-жой умумий методология концепциясини ишлаб чиқиш бўйича И.И. Ноткин, Г.И. Коробцев, Л.Н. Русанова, Г.Д. Гитберг, О.С. Жабборов, Г.Д. Раппорт, Р.Т. Тоштемиров, Г.Д. Польштарак ва бошқаларнинг илмий ишларни санаб ўтиш ўринлидир.

Тадқиқот услубияти ва услублари. Тадқиқот қуйидаги комплекс методика асосида олиб борилди:

-Ўрта қаватли турар-жой биноларининг типологик қатори ва архитектурасини ҳамда унинг тизимидаги хўжалик, тадбиркорлик ишлаб чиқаришни комплекс ўрганиш;

- Республикада ўрта қаватли турар жой уйлари ва 2017йил «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари» йили Давлат дастури асосида бажарилган ўрта қаватли уйлари намунавий лойиҳалари ва қурилишни комплекс тадқиқ этиш;

- ҳориж мамлакатларида ўрта қаватли биноларини лойиҳалаш ва қурилиш тажрибаларини илмий адабиётлар асосида ўрганиш;

- лойиҳавий материалларни тарихий, замонавий Республика ва хориж мамлакатларида турар жой мажмуаларини лойиҳалаш ва қурилиш тажрибаларини комплекс таҳлил қилиш услуги;

- янги авлод «Блок + квартира + ҳовли + ишлаб чиқариш + уй» тизимига қўшимча равишда ёзги хоналар тизими ва тадбиркорлик ишларини ташкиллаштириш системасини киритиш ва барпо этиш борасида кузатувлар олиб бориш;

- Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда хизмат кўрсатиши билан қурилган уйлар ва мажмуалар архитектурасини натурада ўрганиш ва фотофиксация ишлари олиб бориш;

Тизимли ёндашувнинг тамойили тадқиқотнинг методологик асоси ҳисобланади.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти.

Тадқиқотнинг назарий аҳамияти шундаки, Самарқанд вилояти Самарқанд шаҳри шароитига таклиф қилинган замонавий ўрта қаватли турар-жой уйлар ва уларнинг тизимидаги ишлаб чиқариш тадбиркорлик ишларини ташкиллаштириш ва уларни оптимал «Блок + квартира + хўжалик + ишлаб чиқариш + уй» тизими асосида ижтимоий-иқтисодий, табиий-илмий, архитектура ва шаҳарсозлик талабларига тўлиқ жавоб беради ҳамда қурилишнинг иқтисодий самарадорлигини оширади, уларнинг бадиий-архитектуравий композициялари шаҳарларнинг ташқи қиёфасини, кўркемлигини яхшилашга олиб келади:

- Тадқиқотнинг натижалари ва тавсиялари асосида шаҳарнинг шаклланган архитектуравий муҳитини сақлаш имконияти;

- Турар жой қурилишининг норматив базасини ислоҳ қилиш; шаҳарнинг маркази, магистрал кўча ва бошқа қисмларида маҳалла бошқарувидаги турар жой мажмуаларини қўллаш;

- Турар жойларнинг янги авлодини яратишда – турар жой мажмуасини экспериментал лойиҳалаш учун дастур ва топшириқларини тузиш имконияти ва истеъмолчиларнинг талабларини, турар жой

типологиясининг замонавий талабларига мослаштириш асосида замонавий лойиҳаларни ишлаб чиқиш имконияти.

Иш тузилмасининг тавсифи. Диссертация аннотация, мундарижа, кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иллюстрациялар материаллардан иборат. Умумий ҳажми 86 бет, расмлар сони 33 бет, фойдаланилган адабиётлар рўйхати -27 та.

Диссертациянинг кириш қисмида тадқиқот мавзусини долбзарблиги, ишнинг мақсади ва вазифалари, муаммонинг ишланганлик ҳолати, тадқиқотнинг илмий янгилиги, тадқиқот предмети, объекти, бажарилиш услубияти ва унинг амалий аҳамияти очиб берилган.

Биринчи бобда, Самарқанд вилояти, Самарқанд шаҳри, туман марказларида ўрта қаватли турар жойларнинг шаклланишига таъсир қиладиган омиллар кўриб чиқилган ва Самарқанд шаҳри туман марказларида турар жойлар қурилишини олиб бориш учун архитектуравий-қурилиш жойлари аниқланди, қурилиш шаҳарларнинг умумий характеристикаси берилган ҳамда иждемографик омиллар ўрганилган ва миллий урф-датлар ҳамда оилаларнинг турар жойида хўжалик, ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятлари ҳам қараб чиқилган, уларнинг асосида ўрта қаватли турар-жойларга талаблар аниқланган.

Ўрта қаватли турар жой уйлари турларининг ҳажмий-режавий тизимлари ва уларнинг квартиралари ҳамда ёзги хоналар структурасини ташкиллаштириш ва ривожлантириш ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш тенденциялар ва усуллар, таҳлиллар ва бошқа материаллар берилган. Бундан ташқари иссиқ иқлим шароитида ҳар бир тип турар-жой уйлари хонадонларининг архитектуравий-режавий ечимлари кўриб чиқилган, ҳамда тадбиркорлик ва хўжалик хоналари ва ишлаб чиқариш турлари ва уларни ҳовлилар ва ишлаб чиқариш блокларини ташкиллаштириш ва бири-бири билан боғлаш масалалари ҳам қаралган.

Иккинчи бобда, Республикамизда ҳамда Самарқанд шаҳри ва кишлоқ уйлари ва «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари» Давлат дастури асосида бажарилган бой материалларни таҳлил қилиш ҳамда Самарқанд шаҳри учун арзон ва шинам ўрта қаватли турар жой ва мажмуаларини лойиҳалашда, аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш, ижтимоий-демографик ва табиий-иқлимий шароитларини ҳисобга олишдан ташқари уларнинг меҳнат фаолияти – хўжалик, тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш ишларини эътиборга олган ҳолда уй – жойларнинг янги турларини яратиш ва услубларини таклиф этиш. Тарихий шаҳарларнинг тарихий қисмидаги архитектура ва шаҳарсозлик тамойиллари асосида, Республикада ва хориж мамлакатларида турар жой мажмуаларини лойиҳалаш ва қурилиш тажрибалари ўрганилган, ҳажмий-режавий тизимлари, ташкиллаштириш тамойиллари, ривожлантириш тенденциялари ва усуллари таҳлил қилинган ҳамда уларнинг тизимида жамоат хизмат кўрсатиш тармоқлари билан қараб чиқилган. Анъанавий маҳаллалар тизими, фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш институти, шаҳарсозлик тамойиллари, уларнинг шаҳарсозлигидаги ўрни, бугунги кунда уларни қайта тиклаш, сақлаш ва ривожлантириш бўйича олиб борилаётган лойиҳа ва қурилиш тажрибалари қараб чиқилган.

Учинчи бобда, Ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик ишларини юритувчи оилалар учун ўрта қаватли турар жойларнинг ҳажмий-режавий ечимлари ва ташкиллаштириш таклифлари, уларнинг бириктириш (туташтириш) тамойиллари, композициялари, иморатлар қурилишини ташкиллаштириш усуллари ва Самарқанд вилояти, Самарқанд шаҳри марказларида уларни қўллаш тавсиялари берилган.

Хулоса қисмида тадқиқот натижалари, якуний хулосалар тавсиялар ва уларни амалиётда қўллашда таклифлар берилган.

Диссертация мавзуси бўйича 3 та илмий тезис чоп этилган. Улар СамДАҚИда ўтказилган (2017-2018) йил профессор-ўқитувчилар ва ёш олимлар илмий конференцияларида доклад қилинган.

**1-боб. Ўрта қаватли турар жой биноларининг ҳажмий-режавий
тузилишида таъсир қиладиган омиллар**

1.1 Иждемографик омиллар

Ўзбекистоннинг қуруқ иссиқ иқлимига мос турар-жой биноларини лойиҳалаштиришни такомиллаштириш, янги типларини яратиш, Республикамиз замонавий меъморчилик ва шаҳарсозликнинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Самарқанд шаҳри шароитида ўрта қаватли турар жой уйлари ва мажмуаларининг энг қулай ҳажмий-режавий тузилишини ва турларини аниқлаш учун асосий шакллантирувчи ва вужудга келтирувчи омилларини мукамал тадқиқ этиш керак бўлади.

Шундай омиллар қаторига қишлоқ аҳолисининг социал-демографик, миллий аҳолининг ўзига хос хусусиятлари ва турар-жойларни функциявий ташкил этиш, табиий-иқлимий, қурилишнинг моддий ва индустриал базаси ва ҳ.к. киради.

Бу омилларни ўрганишга жуда кўп мутахассислар аҳолишунос, социологлар, психологлар, демографлар, архитекторлар ўз илмий ишларини бағишлаганлар. Кўрсаткичларнинг жами аҳоли таркибига кўра кўпроқ ёши ва жинсининг, оила ва унинг динамик ўсиши, ижтимоий тузилишлари лойиҳалашда асосий омил бўлиб ҳисобланади.

Ижтимоий - демографик текширувлар ҳар хил аҳоли контенгенти учун мос уйлар турини қуриш бўйича, ва уларнинг уй ва квартира тизимини аниқлаш ҳамда уларнинг қурилиши бўйича илмий асослаб бериш имкониятини беради [7,8].

Ўзбекистон Республикаси шаҳарлар аҳолисининг демографик характеристикаларини ўрганиш эса ҳар хил типдаги уйлар ва хонадонларни лойиҳалашнинг янги сифатини юқори даражага кўтаришда ёрдам беради. Ўзбекистон аҳолисининг социал-демографик характеристикалари жуда хилма-хилдир, чунки Республикада 130 дан ортиқ миллат ва элатлар яшайди. Шунга қарамай, турар-жой яшаш шароитини яхшилаш нуктаи назаридан қаралса, асосий ижтимоий-

демографик кўрсаткичларни шакллантириш мумкин. Оиланинг ҳажми, оила аъзоларининг жинси, ёши, маълумоти, бандлик даражаси, оиланинг ички ва ташқи алоқалар системаси ва бошқалар турар жойнинг характериға қишлоқ ва шаҳарлар жойлашувининг ўзига хослиғига, маиший хизмат кўрсатиши, дам олиш тизимларининг ривожлантиришга катта таъсир кўрсатади [9].

Турар жойнинг социал аҳамияти жамиятимизнинг ижтимоий ривожланишидаги, Ўзбекистон Президенти ва ҳукуматимиз социал-иқтисодий сиёсати туфайли халқимиз янги босқичга ўтадики, бу ўз-ўзидан аҳолининг янгича турмуш фаровонлигининг тарзини пайдо қилади, меҳнаткашларнинг яшаш шароити яхшиланиши ва ўсишига олиб келади, ижтимоий гуруҳлар янги-янги сифатларга эга бўлади ва турмуш тарзи зиёлиларга яқинлашади. Бунинг оқибатида оиланинг бу янги сифатлари бутун оила аъзоларининг маънавийлашуви ошиб бориб, аҳолининг барча социал гуруҳлари учун шинам ва қулай шароитларнинг яратилишида асос бўлиб хизмат қилади.

Республика ҳукуматининг иқтисодий ва социал сиёсати туфайли ўзбек оилаларининг ўзига хос илғор анъаналари бошқа миллат ва элатларнинг тарихини ҳурмат қилган ҳолда байналминал ва бошқа миллат оилаларининг социал ва демографик тадқиқотлари ва айнан шу нуқтаи назардан ўрганилди ва олиб борилди [7].

Аҳолининг социал таркиби сўнги пайтларда архитектура ва аҳолишунослик фанларининг аҳолининг турар жойга бўлган талабларини (уларнинг ижтимоий келиб чиқишидан, маълумотлилиқ даражасидан, касбларидан келиб чиққан ҳолда) ўрганиш мақсадида бир қанча социологик кузатувлар ва илмий текширувлар ўтказилмоқда. Аҳолининг оилавий тузилиши оила структураси, жинсий ёки ёшига кўра оила таркибининг у ёки бу томонга ўзгариши, маиший анъаналари ўзига хослиғи Республикада уйлар типларининг яшаш хоналарининг шаклланишида катта роль ўйнайди. Республика аҳолисининг ўзига хослиғи

шундаки, ёлғиз оилалар кам фоизни ташкил этади, айниқса бу кишлоқларда йўқ ҳисоби. Ёлғиз оилаларнинг нисбатан юқори кўрсаткичлари айниқса, саноат шаҳарлари ҳисобланган Фарғона, Чирчиқ ва Навоийда кўпроқ кузатилиб, Самарканд, Гулистон, Қарши, Бухоро каби марказий шаҳарларда бу кўрсаткичлар анча пасаяди (18,7-16,5%). Саноат ривожланган шаҳарларда айниқса, ўқув юртлари кўп бўлган жойларда ёш авлод кўпчиликини ташкил қилади. Ўзбекистон шаҳарлари аҳолисининг демографик характеристикаси тубдан фарқ қилади. 1970 йилда собиқ Иттифокда аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра шаҳар оилаларининг ўртача катталиги 4,5 кишига тўғри келиши ўзига хос хусусиятлардан ҳисобланади. Бундай юқори кўрсаткич Республика бўйича катта оилалар (6 киши ва кўпроқ)нинг нисбатан кўплиги сабаблидир. Бундай оилалар 1979, 1990, 2000 йиллар текширувига кўра 42%ни ташкил этади.

Ўзбекистонда катта оилаларнинг ўсиб бориши аҳолининг юқори эканлигини қайд этиш зарур:

1939 йил -22,3% бўлса (шу ҳисобдан 14,2 % шаҳарларда) 1945 йилда эса 29,8% (19,7% шаҳарларда)ни ташкил этади.

Ўзбекистонда ҳар 1000 кишига аҳолининг туғилиши (%) жадвал 1

Йиллар	1940	1950	1960	1965	1969	2000
Ўзбекистон	33.6	30.9	33.9	34.5	32.7	31.3

Уйларнинг турларини ишлаб чиқишда оилаларда болалар сонига эмас, балки туғилишидаги оралиқ ҳам аҳамиятга эга. Олиб борилган тадқиқотларга кўра бу оралиқ 1-2,5 йилни ташкил этади. Бу зайлдаги, маҳаллий оилалардаги туғилишнинг юқори кўрсаткичлари, аксинча бошқа миллат оилаларидаги туғилишнинг жуда паст кўрсаткичлари аҳолининг ўзига хос структурасини юзага келтирадики, бу ўз навбатида уй-жой турлари номенклатурасига нисбатан ўзига хос талаблар келтириб чиқаради. Бу ҳолга аниқлик киритиш учун ҳеч бўлмаса умумий

кўринишдаги оилавий структураларнинг келажакдаги ўзгаришини олдиндан кўра билиш зарур [14]. У қуйидаги омилларда ўз аксини топади: ҳар хил гуруҳий шаҳарларда яқин келажакда аҳоли туғилиши юқорилигининг сақланиб қолиши ва жуда узоқроқ келажакда эса туғилишнинг камайиши; умр узайиши ва ўлим сонининг камайиши; мураккаб оилаларнинг тузилиши каби факторлардир. Ўзбекистон шаҳарларида оилавий структура ва аҳоли ўсишининг динамикаси жуда хилма-хилдир. 2-жадвалда Тошкент шаҳри ва Республиканинг бошқа саноат шаҳарларида оила ҳажмининг ўртача кўрсаткичлари келтирилган.

жадвал 2

Миллати	Фоиз	Оила ўртача ҳажми, 100 киши ҳисобида
Ўзбек	40-50	5,8
Рус	30-35	3,9
Бошқалар	15-30	4,3

Ўзбекистон қишлоқ ва шаҳарларида энг кўп тарқалган оила турларидан 3-4 болали оилалардир. (46-57%). Текширишлар шуни кўрсатадики, ҳар бир маҳаллий оилаларда 1 та ёки иккала қария (ота-она) ҳам биргаликда яшайди. Бу эса қишлоқ аҳолисининг асосий хусусиятларидан ҳисобланади (оддий оилаларнинг солиштирма нисбати 75% ни ташкил қилади).

Оилалар динамикаси. Турар жойлар фақат оила таркиби ва структураси талабларигагина эмас, балки унинг ўзгаришларига ҳам жавоб бериши керак. К.Карташева услубига кўра, оила ривожланишини 3 даврга ажратиб кўрсатиш мумкин. 2 давр - оиланинг шаклланиши ва ривожланишини ўз ичига олади; бу даврда 1-галда оила сонининг ўзгариши туради. 1-давр: шаклланган оиланинг ривожланиши оила аъзолари социал ҳуқуқларининг ва ёшининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган ҳолда ривожланади. Оиланинг ҳаётий фаолиятини педагоглар, врачлар, психологлар ва архитекторларнинг фикрига кўра 5 циклга бўлиш мумкин. Ўзбек оилаларининг ҳаётий фаолияти вақтга нисбатан ўзгариши билан

ажралиб туради. Ўзбек оилаларининг 5-цикли - фаол пенсия олди даври, шунингдек пенсия (эрта, ўрта ва кечки) даврга тўғри келади. Эр-хотин пенсия олди даврида фаол меҳнат ва маданий-маъиший фаолиятини давом эттиради, меҳнат қилишга лаёқатлидир; оила бошлиғи оилани бошқаради ҳамда болаларга ҳам ёрдам беради. Ўрта пенсия даврида эр-хотин жамоатчилик ишларида иштирок этмасда, оила умумий ҳаётида ва жамоатда иштирок этиб, ўғиллардан бирортаси билан биргаликда яшайди. 1990-2000 йиллардан ўзбек оилаларда ёш оилалар алоҳида ажралиб жойлашиши, социал ривожланиши ва илмий техник тараққиёт ҳисобига янги сифатга ўтади. Ўзбек оилалари келажакда 7 циклик ҳаётга ўтиш мумкин [13,14,].

Ёши ва жинси структураси. Ўзбекистон шаҳарлари аҳолисининг ёши ва жинсий структураси географик жойлашуви, этник келиб чиқиши ва ҳажмига кўра ўзига хос хусусиятларга эга.

Эркак ва аёллар сонининг мутаносиблигини, аҳолининг ўртача ёши, канча эканлигини аниқ тасаввур қилиш муҳимдир. Мана шу ўзаро муносабатлар аҳолининг турар жойга бўлган талабларини аниқлаштиради. Ўзбекистон аҳолисининг ёшига кўра пирамидаси қуйидаги кўринишга эга: аҳолининг 0 ёшдан 24 ёшгача 53,42% ини, ўрта ёш 38,25% ини ташкил этади. Аҳолининг ёш ва жинси структураси шаҳарлар бўйича бир-биридан фарқ қилади. Айниқса ҳозирги 0 ёшдан 30 ёшгача бўлганлар 64% ташкил қилади.

Саноат шаҳарларида меҳнатга лаёқатли аҳолининг ва ёш болаларнинг кўплиги ўзига хосдир (Фарғона, Навоий, Олмалиқ, Чирчиқ). Саноат кам ривожланган Самарқанд Хива ва Шаҳрисабз каби шаҳарларда нисбатан қария ва болалар сони кўпчиликти ташкил этади. Республикада 0 дан 44 ёшгача бўлган аёллар ва эркаклар сони тенг бўлса, 55 ёшдан ошган аёллар сони эркаклар сонидан кўпроқ (1,2,3,4 расм).

Шунга кўра, Республикамизда: туғилиш юқори ва ўлим кам; аҳолининг табиий кўпайиши юқори; 0 ёшдан 44 ёшгача бўлган аёллар ва эркаклар сонининг тенглиги; ўрта ёшлилар гуруҳининг ошиб бориши, 55 ёшдаги аҳоли ўртасида аёллар сонининг кўплиги ёш ва жинсий структурасининг ўзига хослигини намоён этади [13].

1.2 Табиий ижтимоий иқлим шароити.

Ўзбекистон минтақаларида қурилатган ўрта қаватли турар-жой биноларининг меъморий режаси, ҳажмий-фазовий ечимлари, композицияси, иморатлар қурилишига таъсир кўрсатадиган асосий омиллардан асосийси табиий-иқлим шароитидир. Ижтимоий-демографик, қурилиш-техник иқтисодий каби факторлар билан бирга турар-жой меъморчилигига энг катта ва доимий таъсир кўрсатувчи қуёш радиацияси (тўғри, қайтарилган ва йиғинди), ҳаво ҳарорати, намлик, шамол йўналиши ва тезлиги, жой орфографияси ва ер устки қатлами характери, сув ресурсларининг мавжудлиги, яшил экинларни ўстириш имкони ва бошқа табиий-иқлим факторлари таъсир кўрсатади [17,24,].

Шундай қилиб, Ўзбекистон шароитидаги турар-жой меъморчилигида бир қатор табиий-географик муҳит комплекслари ўзаро таъсирини меъморчиликда ҳисобга олинишини комплекс иқлимшунослик (метеорология, актинометрия ва бошқалар) фани беради. Амалий қурилишда иқлимшунослик фанининг сезиларли ривожланиши нафақат тегишли қурилиш меъёрий ҳужжатлар («ҚМҚ 2.07.01.94 Турар жой бинолари» “шаҳарсозлик”. ШНҚ 2.08.01-05 “Турар жой бинолари” ва бошқалар)да , балки бир қатор турар-жойлар ва шаҳарсозлик типизация масалаларини ечишда табиий-иқлим шартларини баҳолаш услубларини ишлаб чиқиш ҳамда районлаштириш услубларини такомиллаштиришга қаратилган тадқиқотларда ҳам ўз аксини топган [18,25].

ТошЗНИИЭП, “Қишлоқ қурилиш лойиҳа” институти Республика минтақалар ҳудуди иқлим шароитларини баҳолашда иситиш даври давомли ва шамолнинг ижобий натижасидаги унинг тундаги ўртача тезлиги олиниб, турар жой бино хонадонлар хоналарининг температураси биноларда сунъий совутиш ускуналарида зарурлиги ва характери билан белгиланади. Бу усул Ўзбекистон минтақалар ҳудудларини районлаштириш учун асос қилиб олинган ва бунга асосан иситиш даври давомийлиги билан фарқ қилувчи 4 та район ажратилган. I-45 кунгача; II-45-60 кун; III-90 ва ундан ортиқ кун ва IV -иситиш мавжуд эмас [18].

Ўзбекистон шароитида турар-жойларни лойиҳалашда ҳозирги замон шаҳарсозлиги талабларига биноан иқлим типологиясида табиий муҳит

шароитлари комплекс баҳолаш ва Республика турли қишлоқ, шаҳарлари ҳудудини микроиклим районлаштиришга ягона ёндошишни талаб этади. Бундай услуб асосан қуруқ иссиқ иқлим шароитида кам, ўрта, кўп қаватли турар жой ва иморатлар қурилиши, шаҳарсозлигини ташкил этишни тўлалигича, лойиҳалаш учун зарур бўлган ўта аниқ типологик ва шаҳарсозлик шартлари ўрнатилиши мумкин бўлиб, қишлоқ ва шаҳар ҳудудида ва республиканинг алоҳида меъморий-қурилиш районлари локал хусусиятлари аниқланади.

Районлаштириш қуйидаги структурага эга: «зона, район, район олди микрорайон». Районлаштиришнинг биринчи стадиясида зона чегаралари аниқланади, иккинчидан район ва район олди чегаралари учинчидан шаҳар ва аҳоли пункти жойлари микрорайонлаштирилади. Районлаштиришнинг бундай структураси-турар жой ячейкасида то кам, ўрта, кўп қаватли турар-жой ҳажмий режавий структурасигача, ҳамда турар жой иморат қурилиши ва бутун шаҳар фазовий композициясини шакллантириш ва меъморий лойиҳалашда табиий иқлим типологияси асосларини аниқлаш ва ўрнатиш имконини беради.

Мазкур ишда тавсия этилаётган Республика ҳудудини меъморий-қурилиш районлаштириш усули конкрет қурилиш жойини аниқловчи иқлим факторларини ҳисобга олган ҳолда табиий иқлим шартлар комплексини ўрганиш имконини беради [18,25].

Қуйида келтирилган маҳаллий макро ва микроиклим шартларини ўрганиш босқичлари иқлим трансформацияси ва унинг кенглигида, вертикал кесимда ва ер усти қатлам тўшамаси ҳажмидаги унинг спецификацияси ҳақида аниқ тасаввур олиш мумкин бўлади.

Қуруқ иссиқ иқлим шароитида олинadиган ёз ва қиш даври сифат баҳоси инсоннинг атроф муҳит билан ўзаро муносабатини аниқлайди. Ёз даври характери билан шунингдек баҳор-қуш даври давоми ҳам боғланган. Қиш даври-қуш-қиш-баҳор даврлари билан чамбарчас боғлиқдир. Анна шу икки давр лойиҳалашда муҳим ҳисобланади.

Буларнинг ҳаммаси турар жой ячейкасининг хонадонлари умумий режалаштиришда хоналар йиғиндиси ва турлари ҳамда уларнинг ўрнини аниқлайди. Ўз навбатида маҳаллий табиий иқлим шартлари

спецификацияси бинонинг ҳажмий-режавий структурасини ва шаҳарсозлик типологиясини ҳам аниқлаб беради [24].

Физик-географик шароитлар. Республика ҳудудининг иқлим хусусиятлари унинг ички қитъавий жойлашиши ва атмосфера намлигини бу ерга етказиб берувчи асосий манба ҳисобланган океанлардан узоқлиги билан аниқланади. Ўзбекистоннинг 37-45° шимолий кенгликда жойлашиши, унга қуёшнинг нисбатан катта баландликдлиги бўлиб, иқлимнинг умумий характеристикасини белгилайди.

Ўзбекистоннинг субтропик иқлими Орол денгизи, Қизилқум ва Қорақум чўллари ва Тяншан ва Помир-Олтой тоғ тизмаларининг мураккаб рельефлари таъсиридан ўз кўринишини кўп марталаб қуруқ субтропикдан то нормал субтропикгача тоғ бағри ва тоғ оралиғи чуқурликларида, ғарабда нормадан совуқ ва намагача баланд чуқурликларда ўзгариб туради.

Ўз иқлимига унинг ҳудудида ва ташқарисида жойлашган тоғ тизимлари опта таъсир кўрсатади. Республика жануби-шарқдаги Тян-Шан тўсиғи шимол ва шимоли-шарқдан жанубга совуқ қуруқ континентал ҳавонинг кириб келишига қаршилик кўрсатади. Одатда совуқ масалар катта қувватга эга эмас. Шунинг учун ҳатто нисбатан баланд бўлмаган Қоратоғ чўққиси ва республика марказида жойлашган Нурота чўққиси иқлим бўлувчи бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг турлича иқлими, турли физик-географик шароитлар ва иқлимни яратувчи факторлар таъсиридан йиғилган бўлиб, қуйидаги гуруҳларга бўлиниши мумкин: текис ҳудудлар, тоғ тизмалари ва тоғбағри ва тоғ оралиғи чуқурликлари иқлим яратувчи факторлар.

1.Текис ҳудудлар. Республиканинг ғарбий ва марказий қисмлари текисликлардан иборат бўлиб, у ерда Устюрт плотаси, Қизилқум чўли ва Орол денгизлари жойлашган. Республиканинг текис ҳудудлари иқлим ташкил этувчи факторлар - Орол денгизи, Устюрт плотаси, Қизилқум, Қорақум ва чўллар орасидаги водийлар ҳисобланади. Бу ерда иқлим кескин-континентал бўлиб шимол ва жануби-ғарбдан глобал циклон ва антициклолар иштирокида ҳосил бўлади ва шунинг натижасида бу ҳудудда қишда кучли шамоллар ғарбдан эсиб қуруқ совуқ (январда -15°) ёзда эса (25-30°Сгача) чанг шамолли қизишлар кузатилади.

2.Тоғли ҳудудлар. Республиканинг тоғли районлари Тянь-Шан ва Помир-Олойнинг турли тизимларига қарашли бўлиб, Ўзбекистон ҳудуддига уларнинг этаклари кириб келган ҳалос. Уларнинг денгиз сатҳидан 5-6 минг бўлган юқори нуқталари Республикадан ташқарида жойлашган.

3.Тоғ этаклари ва оралиқ чуқурликлари. Ўзбекистон тоғ тизимларига тоғ этаклари ва оралиқ чуқурликлари тўғридан тўғри уланиб кетади. Улардан энг йириклари қуйидагилар: шимолда Чирчиқ-Ангрен ва Мирзачўл тоғ этаклари чуқурлиги Тянь-Шан тоғ тармоқлари орасида жойлашган, жанубда Туркистон Мальгузор, Нурота тизмалари. Фарғона ҳавзаси республиканинг шарқ қисмида Тянь-Шан ва Помир -Олой тоғ тизмалари оралиғида жойлашган. Сангзор-Нурота чуқурлиги нибатан ингичка тасма кўринишида Мальгузор ва Нурота тизмалардан жануброқда чўзилган бўлиб, жанубда Чукмартов ва Оқтов тоғлари билан чегараланган. Зарафшон чуқурлиги жанубдан Зарафшон тизмаси ва шимоли-ғарбда Чукмартов ва Оқтов тоғлари билан чегараланган. Қашқадарё чуқурлиги учбурчак шаклида бўлиб Зарафшон ва Ҳисор тизмалари тармоқлари оралиғида жойлашган. Ундан шарқда нисбатан катта бўлмаган Китоб-Шахрисабз ҳавзаси бўлиб ғарбда асосий чуқурлик аста-секин кенг қумли чўл текислигига айланади. Сурхондарё чуқурлиги Ўзбекистон ҳудудининг четки жунаби-шарқий ҳолатини эгаллаган ғарбда у Ҳисор тизмаси (Сурхонтов) тармоқлари билан, шарқда эса Боботоғ тизмаси билан чегараланган. Қия тоқ этаклари баъзан эни 100 ва ортиқ километрдаги текис тасмалар ҳосил қилади.

Тоғ этаклари ва оралиқлари чуқурликларида асосий иқлим яратувчи факторлар сифатида бошқа районлардаги каби қуёш радиацияси ва ўртача кенгликлар эрон тармоғи циклонли фаолияти ва бошқдлар ҳисобланади. Бироқ бу чуқурликларнинг тоғ тизимлари ва текис ҳудудлар орасида чегаравий жойлашганлиги ва у ёки бу ҳудуднинг иқлим яратувчи факторларнинг бир вақтидаги таъсири ҳар бир чуқурликларнинг маҳаллий иқлимининг шаклланишига таъсир кўрсатганлиги ҳарорат ва шамол режимларини турлича бўлишига олиб келади.

Юқорида келтирилган иқлим яратувчи факторлар асосида районлаштирилган республика ҳудуди физик-географик шартлар ва

вертикал белбоғ бўйича қуйидаги минтақаларга бўлинг: Устюрт, Қуйиамударё, Қизилқум, Қуйизарашон, Ўртазарафшон, Мирзачўл, Чирчиқ-Ангрен, Фарғона, Қашқадарё, Сурхондарё,

Шамол режими шароитлари. Шамол режимини баҳолаш анча мураккаб, чунки республика ҳудуди бўйича кундузги ва кечаси шамол тезлигининг тақсимланиши ўзига хос хусусиятга эга. Ҳаво режимини баҳолаш асосида қуйидаги кўрсаткичлар ётиши керак: йиллик ва суткалик ҳаво йўналиши қайтарилиши (шамол юлдузи, шамол устунлиги, шамол тезликлари турли градациялар эҳтимоли ва узлуксизлиги; шамол йўналиши ва тезлигининг бошқа метеоролог элементлар билан айниқса ҳаво ҳарорати билан биргаликда қайтарилиши мумкин.

ТашЗНИИЭП ва “Қишлоқ қурилиш лойиҳа” институтлари томонидан республика ҳудудининг июль ойи кечасининг ўртача шамол тезлиги ва (чанг-шамол режими бўйича) районлаштириш харитаси тузилган бўлиб, унда чанг бўронлари тарқалиши, атмосферанинг юқори чанглиги, ҳамда ҳавф келтирувчи шамоллар зоналари ажратиб кўрсатилган.

Республиканинг ғарбий ва марказий қисмлари учун қиш вақтининг энг характерли шамоли булиб тезлиги 5-6,5 м\с булган шимолий ва шимолий-шарқий шамоллар, шарқий ва жанубий қисмларда эса тезлиги 4-4,5 м\с булган шимоли-шарқий шамоллар ҳисобланади. Ёз даврининг энг кўп эсадиган шамоллари турлича йуналишда булади: Устюрт регионидида шимоли-ғарбий, Қуйиамударё, Қизилқум ва Қуйи Зарафшонда -шимолий, Қашқадарёда - шимоли-ғарбий.

Тоғли ва унга яқин районларда, маҳаллий циркуляцион жараёнларни таъсиридан энг куп эсадиган шамоллар йуналиши узгаради ва мураккаб , турлича шамол режими - баъзи жойларда ҳалокатли шамоллардан то тулик тинчликкача ҳолат яратилади. Республиканинг ғарбий ва марказий қисмларида йилига 40 -50 кунни ташкил этувчи чанг бўронлари тарқалган .Бу ҳудудларда ҳаво таркибидаги чанглик катталиги кузатилади (расм 5).

Шамол характерини табиий-иқлим шаротлари, йил фасли ва регионидан боғликлигини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида Ўзбекистон шаҳарларига хос бўлган январ ва июл ойлари учун шамол қайтарилиши ва тезлиги бўйича шамол юлдузлари тузилган [18,19,20,24].

Ўзбекистон ҳудудларини физикавий - иқлим районланишида шамол тезлиги радиацион ва термик режимга таъсир этеувчи омил сифатида ҳисобга олинади. Бироқ шамол атроф муҳитга ҳам анчагина аэродинамик таъсир курсатади: чанг бўронлари, тўполон, гипервентиляция зоналари. Ўзбекистон ҳудуди бўйича бу ҳодисалар кенг тарқалган. Шамоллар характеристикаларини комплекс таҳлили чанг бўронлари манбаалари тарқалиши билан шамол активлиги даражаси кам ва ўрта қаватли турар-жойларда алоҳида меъморий-режавий ечилар талаб этиб, турар-жой хонадонларида ва қурилишида яхши микроиқлим яратиш билан фарқ қиладиган иккита районга ажратиш имконини беради.

Улардан, биринчиси Ўзбекистоннинг ғарбий ва марказий қисми бўлиб, ёзги даврда чанг буронлари ва анчагина чанг -шамол фаолият билан характерланади ва етарлича бўлади. Бироқ баъзи жойларда чанг бўронлари бўлиши мумкин. Турар-жой хоналари ва қурилишининг микроиқлимини яхшилашдаги асосий чоралари оптимал шамоллатиш учун шароит яратишга олиб келади. Ҳалқ меъморчилигида турар-жой типларини шакллантиришда бу омилларни тўғри ҳисобга олишнинг етарлича мисоллари мавжуд (расм 6).

Шамол ва термик режимлар хусусиятлари билан боғлиқ, топологик чораларнинг таҳлили кўрсатадики, шамолнинг ёмон таъсиридан турар жойларни ҳимоялашда ҳудуднинг термик режаси ҳам яхшиланиши кузатилади. Бу ўз навбатида районлаштириш асосига шамол режими динамикасини ҳисобга олишга имкон беради [18,25].

Муҳандислик-геологик шароитлар. Ўзбекистонда тураржой қурилиши мураккаб муҳандис-қурилиши ва оғир табиий-иқлим шароитларида олиб борилади. Республиканинг асосий ҳудудлари 9 балли зил-зила районларига қарашли ва кўпгина йирик шаҳарлар Тошкент, Андижон ва бошқа шаҳарларда 9 балли зил-зила районларда жойлашган (расм 7).

Республика ҳудудида асосан икки типдаги грунтлар мавжуд: II категория чўкувчан лес грунтлар чўкувчанлик қалинлиги бир неча ўн метргача ва II категорияли чўкувчанлиги юқори агрессив сувли (3м ва ортиқ) ва шўр тупроқли грунтлар асосан Қуйи Зарафшон, Ўрта Зарафшон, Мирзачўл, Чирчиқ, Ангрен, Фарғона ва Қашқадарё районларини эгаллаган:

Юкори агресив сувли ва шўр тупрокли грунтлар Қуйи Зарафшон, Қуйи Амурдарё ва Мирзачўл, Қашқадарё региони қисмларида тарқалган [20,21].

Тоғли районларнинг ҳамма жойларида сел ва кўчки ҳодисалар мажуд бўлиб, бу ҳудудларда баъзи шаҳарлар (Фарғона, Андижон, Жиззах, Ангрен, Олмалиқ ва бошқалар.) жойлашган.

Республиканинг аксарият ҳудуди Ўрта Зарафшон, Сурхондарё, Фарғона ва Чирчиқ Ангрен регионларининг қисми мураккаб муҳандислик тайёргарлик, ҳамда шаҳар ҳудудларини ободонлаштириш ва суғоришни талаб этади.

Республиканинг юқорида кўрсатилган муҳандислик-геологик шароитлари, кўп қаватли турар-жой биноларини лойиҳалаш ва қурилишни қийинлаштиради, нархи ва техник-иқтисодий кўрсаткичларга таъсир кўрсатади. Улар шаҳарлар кўринишини лойиҳалашга ўзига хос ёндошишни талаб қилиди, махсус конструктив ечимлар ва кам, урта ва куп қаватли турар-жойлар бунёд этиш усулларини яратиш ҳамда тураржой ва конструкцияларга махсус талаблар қўяди [16,17].

Ландшафт-иқлимий шароитлар. Республика ҳудуди кенг ва табиий иқлим шароитлари турлича. Ҳар бир баландлик поясида - текислик, тоғ этаклари, баланд тоғликлар - ўз хусусий рельефи, денгиз сатҳидан турлича баландликдаги билан фарқланади; бу ўз навбатида уларнинг иқлими, ернинг устки тупроқ қопламси, яъни барча ландшафт кўринишларига таъсир кўрсатади.

Республикада мураккаб иқлим шароити ландшафтни шаклланишида ўз таъсирини кўрсатади. Бунда ҳаво муҳитининг намлик ҳолати ҳал қилувчи ўринга эга бўлиб, чўл ва ярим чўл шароитларида яққол кўринади, чунки бу ҳудудларда чанг бўронлари вужудга келиш хавфи кучли ҳамда яшил ўсимликларни ўстириш ўта қийин. Бу бир вақтда иссиқлик ҳарактеристикаси ва жойнинг ландшафти муҳитига мослашиш чора- тадбирларини кўриш зарур.

Республика ҳудудининг сув билан таъминланганлиги шаҳарлар ландшафти ва суғоришнинг асосий факторларидан бири ҳисобланади. Улардан оқилона фойдаланиш натижасида яшаш comfortи ва бутун қишлоқ ва шаҳарнинг микроиқлимига боғлиқ.

Республиканинг барча ҳудуди табиий намлик етишмайдиган районлар каторига киради, чунки ёғингарчилик яшил ва маъданий ўсимликларнинг табиий ўсиши учун етишмайди. Республиканинг маҳаллий сув оқими бошқа республикаларга нисбатан жуда кам ва йилига $27\text{м}^3/\text{км}^2$ га тенг.

Ўзбекистон шароитининг турли табиий иқлими турар жой ва шаҳарсозликнинг муҳим муоммасы иқлимнинг салбий таъсирини нейтраллаштириш ва табиат ландшафт иқлимининг фойдали хусусиятларидан максимал фойдаланиш, уларга уйғунлашиш шаҳар қурилиши ва табиий муҳитни яхшилаш ишларининг чора тадбирларини қуриш керак бўлади.

Қишлоқ ва шаҳар иқлимини шакллантиришда қуёш радиацияси, жой орографияси, табиий ландшафт комплекслари, шамол ва у билан боғлиқ иқлим хусусиятлари, қишлоқ ва шаҳар қурилиш жараёнида яратиладиган сунъий муҳит факторлари қатнашади, ва ўз навбатида биринчи тўртта факторнинг таъсири катта. Бу факторларнинг ўзаро таъсирини урганиш ва уларнинг районлаштириш уларнинг таъсирини инсон ҳаёт фаолияти учун комфорт шароитларининг критерийел ҳисобланишни урганиш Ўзбекистон ландшафт иқлим шароитларини баҳолашга асос бўлди [21,24,25].

Баҳолашнинг услубий асоси бўлиб ландшафт компонентлари анализи, иқлим ва уларнинг бирикмалари билан ўзаро муносабатлари кам ўрта ва кўп қаватли тураржой янги ҳажмий-режавий структураларини ишлаб чиқиш, ҳамда дискомфортни нейтралловчи махсус чоралар кераклигини тақозо этади.

Ландшафт ресурсларининг ва иқлим факторларининг таҳлил қилиш натижасида уларнинг турли катталиқ ва масштабдаги кам қаватли турар жой типларига ва ҳажмий-режавий структурасига таъсири аниқланди. Масалан, ландшафт ресурслари билан таъминланган районларда қишлоқ ва кичик шаҳарлар ташқи дискомфортдан яхши ҳимояланган бўлади ва аксинча шундай ресурслар билан таъминланмаган районларда ташқи салбий таъсирлари юқори даражада бўлади.

Йирик шаҳарда шамолдан кенг ҳимоялаш шароитини яратиш мумкин. Бироқ жазирама иссик даврда (вертикал, қия ва горизонтал нурланувчи юзалар кўпайиши муносабати билан) йирик шаҳарда қуёш радиацияси

интенсивлигининг йигинди миқдори кичик шаҳарниқидан юқори бўлиб, шаҳар устидан қўшимча дискомфорт ва иссиқлик оролчасини пайдо қилади .

Ландшафт ва иқлим факторларини тадқиқ қилиш натижасида мазкур ишда кам қаватли турар жой уйларнинг ҳажмий-режавий структурасини ташкил этиш ва уларнинг композицияси учун комплекс иқлим талаблари таърифлаб берилди ва ишлаб чиқилди.

Турар жой қурилишининг микроиқлими қуйидагилар ҳисобидан яратилиши мумкин: ҳудудни максимал кўкаламлаштириш (шамол тезлигини секинлатиш, ҳаво чангини камайтириш, горизонтал юзаларга қуёш радиациясини камайтириш, конвенсияни кўпайтириш ва бош.), ҳудудга максимал сув чиқариш (яшил экинлар ўстириш, ҳавони намлантириш ва бош.), турар-жой тузилмалари ва районларни туташтирилган, ярим очик ва тўғри чизиқли ҳажмий-фазовий композициясини ташкил этиш (аэрация шароитини яхшилаш, тўсими ва бошқа факторлар) [17,26,].

Ўзбекистонда ландшафт шароитини баҳолаш, табиий, физик-географик, ландшафт иқлимий районлаштиришни тураржой қурилиши ва шаҳарсозлик нуқтаи-назаридан қўшиш принципларига асосланади. Бунда жой орографияси, ўсимлик, тупроқ ва сув билан таъминланганлик ландшафт-иқлим район ва кичик районларга бўлишда муҳим фактор ҳисобланади.

Шундай қилиб, республика ҳудудини воҳаларга ажратилган тўртта ландшафт иқлим районга ажратдик: 1- нчи - тўртта кичик районни шимолий район; 2 – нчи - тўртта кичик районни Жануби - Шарқий район , 3 – нчи - Жанубий район 3-ўрта кичик районни ва 4 – нчи - ўрта кичик районни Тоғли район. Республиканинг ландшафт-иқлим районлари ва кичик районларнинг умумий характеристикалари жадвал ва расмда келтирилган.

Бажарилган ишлар натижасида вертикал кесим бўйича тўртта район аниқланиб улардан иккитаси қуруқ ҳаво муҳитига ва июль ойида қиздириш ҳарорати 28-32°C ва ортиқ бўлган ҳудуди текис областини ўз ичига олади. Қолган районларга тоғли, тоғ оралиги ва тоғ олди чуқурлик

районлари кириб июль ойи ўртача ҳарорат 21-23 °C ва 24-28°C нормал намлик ва қуруқ ҳавога эга. Бу тоғ этаклари, Тянь-Шан ва Помир-Олой тоғ этаклари ва тоғ оралиқлари чуқурликлари бўлиб, уларнинг ҳаммасида ёзи комфорт билан характерланади, иккинчиси эса иссиқ, бироқ иккаласи ҳам нормал намликли ҳаволи меъморий қурилиш районига киради. Кейинги район тоғли ва қисман текис районлар чегарасида жойлашган. Намлик характеристикалари бўйича бу район тоғлига киритилган, чунки иқлимнинг бошқа кўрсаткичлари бўйича ва физик-географик шароитлари бўйича унга тўғри келади. Бу районда ҳаво намлиги соат бирда 25-30% ни ташкил этади, бошқа вақтда эса - меъёр чегарасида [21,23].

Шундай қилиб, факторлар комплекси асосида, кишлоқ ва шаҳар турар-жой қурилиши ва шаҳарсозлиги мақсадлари учун республика ҳудудини тўртта меъморий-қурилиш райони аниқлади.

1.Шимолий район, учта кичик районлари билан - 1А-Устюрт, 1Б-Оролда воҳалари ва 1В-чўллар оарсидаги воҳалар ёз даврида оғир табиий-иқлим шароити ва қуруқ ҳавоси билан характерланади.

2.Жануби-Шарқий район, иккита кичик районлари билан-2А-тоғ ва чўллар билан ўралган воҳалар; 2Б-тоғ оралиғи чуқурликлари-Фарғона, Чирчиқ-Ангрен, Ўртазарафшон регионлари бўлиб, ёзги даврда қулай табиий-иқлим шароитлари ва нормал ҳаво намлиги билан характерланади.

3.Жанубий район, учта кичик районлари билан-3А-Қизилқум, 3Б-чўллар ва 3В-Сурхандарё воҳаси бўлиб, ёзги даврда мураккаб табиий иқлим шароити ва қуруқ ҳавоси билан характерланади.

4.Тоғли район, учта кичик райони билан Г-1А-Тянь-Шан ва Хисор-Олатов тоғ системалари тоғ этаклари, Г-1Б-Нурота ва Туркистон тизмалари тоғ этаклари, Г-1В-Зарафшон, Бойсунтов ва бошлар, Тизмалар тоғ этаклари бўлиб, ёзги даврда қулай табиий иқлим шароитлари ва ташқи муҳитнинг нормал ҳаво намлиги билан характерланади. Республика меъморий-қурилиш районлари умумий характеристикалари жадвал ва расмда келтирилган (расм 5). Шундай қилиб Навоий вилояти Республика архитектуравий-қурилиш раёнларининг 2-нчи Жанубий-Шарқий районнинг 2-тоғ ва чўллар билан ўралган райони ва 3-нчи Жанубий раённинг 3-нчи Б чуллар районига киритилди. Бу районларнинг умумий

характеристикаси келтирилди ва кам қаватли турар-жой биноларини лойихалаш учун иқлимий талабларни аниқланди [17,18,19].

1.3. Аҳолининг миллий урф-одатлари

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тураржойларни функциявий ташкил этиш Ўзбекистон шароитига ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар иқлимий этник, ва анъаналар билан узвий боғлиқдир. Ўзбек оилаларининг миллий анъаналари маъиший, турмуш тарзи кун кечириш шароитлари асосан 3- та омил таъсирида шаклланади: демографик, анъаналар ва иқлим шароити.

Олимларнинг ўзбек оилаларида ўтказган тадқиқотлари ўзбек оилаларининг кундалик ҳаёт тарзини аниқлашга имкон беради: ҳаёт кечиришнинг турмуш тарзи 7 цикли ўрнига 5 цикли; даврлар давомида оила ривожланишининг динамикаси; катталар ва ёшларнинг муаммо хусусиятлари, овқатланиш ташкил этиш; бўш вақтни ўтказа билиш хусусиятлари; кундалик ҳаёт тарзида иқлимнинг таъсири; ўзбек оилаларининг ўзига хос никоҳ дорулфунини ва урф-одатлари; тазия маросими ва ҳ.к.

Оилаларнинг даврлар оша ривожланиши, оилаларнинг кўпайиши динамикаси. А.Н. Русановнинг ўтказган тақиқотларидан келиб чиққан ҳолда ўзбек оилаларининг турар-жойларини алмаштиришга бўлган талабларини тўғри аниқлаш мумкин. Оилаларнинг ҳамкорликда умр кечиришлари давомида 7-марта, 5 кишилик оилаларда 9-марта, 7 кишилик 12-марта, 9 кишилик оилаларда 14-марта ўзгарар экан.

Маҳаллий аҳоли демографик структурасининг ўзига хослиги, кўп болали -катта оилалар солиштирма вазни кўпчиликини ташкил этади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, яқин келажакда катта оилалар сезиларли даражада камайиб кетади. Оилаларда 3-5 боланинг бўлиши, ёшларидаги фарқ эса 1,5-2 йилни ташкил этиши тарбияга кўпроқ вақт ажратилиши кераклигини тақоза этади. Шу сабабли турар жой бинолар хонадонларнинг болалар хонаси универсал тарзда бўлиши (жўшқин, тез ўзгарувчан, ҳаракатчан) керак [10,11,13].

Турар жой иморатлар қурилиши структурасида ва атрофида ёш

болалар ўйнаши, усмирларнинг спорт билан шуғулланиши учун шароит керак. Оилаларда ёшларнинг катталарга бўлган муносабатлари ўзбек халқининг миллий анъаналаридан бири - ёшларнинг ота-оналарига ва катталарга нисбатан ҳурматли, эътиборли бўлишларидир. Ана шундай анъаналар асосида болалар тарбияланади, яшаш ва меҳнат қилишга ўргатилади. Бу анъаналар республикамиз мустақиллиги билан янада мустаҳкамланади ва камол топмоқда. Шу анъаналар янада ривожланиши учун ёш оилаларни турар жойларда шундай жойлаштириш керакки, агар ота-оналари билан бирга яшашни хоҳламаса ҳам ҳеч бўлмаса яқин турар жойларда истиқомат қилишларини таъминлаш керак. Бўш вақтларни ўтказиш хусусиятлари маҳаллий халқнинг бўш вақтларини ўтказиш шакли - меҳмон кутиш ва меҳмонга бориш, қариндошлар ва қўшнилар билан биргаликда бўлишдир. Замонавий ўрта қаватли биноларда ўзбек миллий анъаналари талабларига жавоб бермайди ва яхши ташкил қилишмаган. Бу ҳол ўз навбатида турар жой ячейкаларини такомиллаштириш, маданият доирасида мослаштиришни талаб этади. Ўрта қаватли уйлар структурасида умумий хона ва меҳмонхона – кабинет бўлиши, уларнинг зоналарига бўлинишнинг зарурлигига алоҳида эътиборни қаратиш лозим [13,15].

Кундалик ҳаёт тарзининг ўзига хослигига иқлимнинг таъсири анъанавий ҳовлиларда оила аъзолари бири билан мулоқотда бўлиш истаги, кундалик ҳаёт ташвишлари (уйқу, мулоқот, боллар ўйинлари, таомлар тайёрлаш, хўжалик-рўзғор ишлари, тадбиркорлик меҳмон кутиш, дам олиш) кўкаламлаштирилган, обод ҳовли сахнида анъанавий ёзги бино-айвонларда ўтказилади. Замонавий ўрта қаватли турар-жой қурилишлар архитектураси кўпчилик ҳолларда алоқада бўлиш масалаларини, ижодий эгаллаган. Демак, ўрта қаватли турар жойларда иқлимий талабларга, кўни-қўшнилар билан суҳбатда бўлиш иссиқ кунлари балконларда ўтириб салқинлаш каби талабларга яхши ташкил қилиш масаласи яхши ечилмаган. Айнан, мана шундай дам олиш, бўш вақтини мароқли ўтказишда шинамлик, қулайлик туғдирадиган янги замонавий турар-жойларнинг ҳажмий-режавий тузилиши ва ҳажмий-режавий композицияси яратишни тақозо қилади. Улардан ташқари қишлоқ уйлари структурасида хусусий

тадбиркорлик кичик бизнес ва хужалик – ишлаб чиқиш ишларини ташкил қилиниши керак [15,16].

Ўзбек оилаларининг никоҳ институтлари ва халқ маросимларининг ўзига хослиги. Республикамиз аҳолисида ҳали-ҳанузгача онда-сонда бўлса ҳам қизларни барвақт-ёш турмушга бериш воқеалари содир бўлиб турибди. Сўнгги ўн йилликларда қизларнинг никоҳдан ўтиш ёшларидаги фарқ анча ўзгаради. Бунда ҳукуматимизнинг олиб борган доно сиёсати катта аҳамиятга эгадир. «Соғлом она - соғлом авлод» гарови, «оналарни ёшликларидан тарбиялайлик» каби ғоялари илгари сурилмоқда.

Бундан ташқари аёлларнинг жамиятда тутган ўрни, сиёсатда, иқтисодиётда, тадбиркорликда олиб бораётган фаол ҳаёт тарзи ўз таъсирини ўтказиб келмоқда. 1990 йилдан 2000 йилгача бўлган ораликда 16-19 ёшдан турмушга чиққан қизлар сони 2-2,5 баровар камайди. Сўнгги тадқиқотлар шуни кўрсатадики, 94% қизлар сўнгги вақтларда 17-25 ёшда никоҳдан ўтмоқдалар. Никоҳдан ўтиш - оила қуриш муносабати билан халкимиз катта туйлар ўтказиб, бунда бир неча маҳалла аъзолари, кариндош-уруғлар иштирок этади. Бундай тантана ва тўй маросимлари келажакда ҳам давом этаверади, лекин ҳажми, дабдабалиги анча қисқариб бораверади. Мотом маросимлари, анъанавий урф-одатлар сабабли эмас, балки одамларнинг идрокли тушунчалари сабабли янги шаклга эга бўлиши мумкин. Маҳаллий халқ ҳаёт тарзини кузатишлар шуни кўрсатадики, кам ва урта қаватли уйларда яшовчи аҳоли ўртасида ҳам маҳалла анъаналарига, маҳаллачиликка эҳтиёж катта ва янада ривожлантирилмоқда.

Шу сабабли, мустақил тарзда маҳалла аксоколлари тўй ва маъракаларни яхши ўтказилишда сарамжон саришта ва ихчам ўтказиш бўйича янги таклифлар билан чиқмоқда ва улар учун янги бинолар ташкил этилмоқда. Замонавий биноларда бундай қулайликлар йўқлиги, келажакда кам, урта ва кўп қаватли бинолар қурилиш лойиҳаларини қайта қуриб чиқиш кераклигини тақозо этади. Давлатимиз ва ҳукуматимизнинг олиб бораётган сиёсати ҳам барча инсонларни маҳаллаларга бирлаштириш.

маҳалла орқали ёшларни тарбиялашда ҳамда ёшларнинг бугунги ва эртанги кунимизнинг буюк кучга айлантиришни илгари сурмоқда бу борада анча ишлар қилишмоқда [18,21].

Кундалик ҳаётнинг янги шакллари. Ҳаёт тарзининг ўзгариб бориши, ташқи ахборот оқимларининг таъсири туфайли янгича ҳаёт кечириш шакллари кузатилмоқда. Янгича ҳаёт кечириш шакллари-кучли интеллектуал мулоқотга эҳтиёж, маданий, спортча, туризм, бўш вақтларни ўтказишдир. Бу намунавий йуналишдаги оилаларга хосдир, 2-нчи йуналишда-оилаларнинг уйда меҳнат фаолияти ва тадбиркорлик ишлари билан шуғулланишдир (расм 8,9,10,11).

Ҳозирги пайтда қишлоқ ва туман марказларида қурилган 1-2-3 қаватли ёки куп қаватли биноларда мҳаллий анъаналар талабларига жавоб берадиган, иқлимий шароитларни ҳисобга олган ҳолда қулайликлар яратиб берадиган бинолар - маҳалла марказлари лойихаси типлари ишлаб чиқилмаган. Албатта, яқин келажакда бу муаммолар уз ечимини топади, деб умид қилиш мумкин ва бу муаммоларни қандайдир ижобий ечиш бу ишнинг мақсади қилиб қуйилган [21,22].

1.4. Моддий техник базаси.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармонида кўра 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг, III. Иқтисодий ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишларидан бири:

Вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш:

- ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш, халқнинг турмуш даражаси ва даромадларини ошириш учун ҳар бир ҳудуднинг

табiiй, минерал-хомашё, саноат, қишлоқ хўжалиги, туристик ва меҳнат салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланишни таъминлаш;

- ҳудудлар иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш кўламини кенгайтириш, ривожланиш даражаси нисбатан паст бўлган туман ва шаҳарларни, энг аввало, саноат ва экспорт салоҳиятини ошириш йўли билан жадал ривожлантириш ҳисобига минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқларни камайтириш;

- янги саноат корхоналари ва сервис марказларини ташкил этиш, кичик саноат зоналарини ташкил қилиш, йирик хўжалик бирлашмаларининг маблағларини, банкларнинг кредитларини ва хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига кичик шаҳарлар ва шаҳарчаларни жадал ривожлантириш;

- саноат ва хизматлар кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш ҳисобига субвенцияга қарам туман ва шаҳарларни камайтириш ва маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини кенгайтириш;

- саноат корхоналари ва бошқа ишлаб чиқариш объектларини жойлаштиришга қулай шарт-шароитлар яратиш, хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш ҳамда аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш мақсадида ҳудудларнинг ишлаб чиқариш, муҳандис-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма тармоқларини янада ривожлантириш ва модернизация қилиш [3].

“Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” Давлат дастури, мамлакатимизнинг ўзида қурилиш материалларини ишлаб чиқариш кўпайтириш, йигма конструкциялар ва маҳаллий материаллардан фойдаланган ҳолда қишлоқда объектларни қурилишларини жорий этиш бўйича чора тадбирлар белгиланган. Улар асосида:

- Қишлоқ жойларда замонавий том ёпиш материалларини тайёрлаш бўйича 6 – та ишлаб чиқариш объектини топшириш;

- Йигма конструкцияларни мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини хатловдан ўтказиш ва қуйидагилар бўйича ҳудудий комплекс чора –

тадбирларни амалга ошириш;

- Йигма конструкциялар ишлаб чиқариш қувватларини модернизациялаш, техникавий ва технологик қайта жихозлаш ҳамда янгилаш;

- Йигма конструкциялар ва маҳаллий қурилиш материаллардан фойдаланган ҳолда қишлоқ объектлар қурилишининг индустриал ва йигма технологияларини тадбик этиш;

- Йигма конструкцияларни қўллаш билан, жумладан;

- Қишлоқларда объектларни қуришнинг индустриал усуллари каталогларини ишлаб чиқиш ва чоп этиш;

- Қурилиш иштирокчиларини техник ва технологик ҳужатлар билан таъминлаш;

- Қишлоқ йигма конструкцияларни йигиш ва монтаж қилиш бўйича асбоб ускуналар ярмаркасини утказишни ҳисобга олган ҳолда иштирокчиларга техникавий ёрдам курсатиш [3].

Бу борада, “Ўз эспомаркази” да 7 – 13 сентябр 2009 йилда биринчи Президентимизнинг ташаббуслари билан ўз ишни бошлаган бир қанча тематик булимлардан ташкил топган “Қишлоқ аҳолиси учун яқка тартибдаги уй – жойларнинг лойиҳалари ва қурилиш материалларининг ихтисослаштирилган кургазмаси”да “Ўз қурилиш материаллари” акциядорлик компанияси республикамізда ишлаб чиқарилаётган қурилиш материалларидан иборат девордан материаллар (ҳар хил турдаги ғишт, кўпикбетон, газ бетон, сэндвич панеллар), тусикловчи материаллар (гипсокордон), иссиқлик изоляциявий материаллар (вермикулит, менерал пахта, минерал пахтали плита, купикпластмасса материали) бинонинг фасадини безакловчи материаллар (“алькопон” алюминий пластиткли композитли понеллар, табиий ва сунъий тошлар (мармар, гранит, травертин), металл черепица, кералик черепица, полемер қумли черепица), ойна махсулотлари (қурилиш ва меъморий) бинонинг ичкарисини безаш учун мўлжалланган махсулотлар (курук қурилиш қоришмалар, лак буёк

маҳсулатлари), санитария техника буюмлари (ванналар, раковиналар, умивальниклар, душ учун поддонлар, фитинглар, сув оқова курувлари, иситиш батареялари), шунингдек полга ётқизиладиган материаллар (ламинатланган паркет), йўлакларда ишлатиладиган қурилиш материаллари (сопол плиткалар), йўлаклар учун турли хилдаги плиткаларни намойиш этган.

Шунингдек “АКФА” корхонасининг турли ранг ва қурилишидаги эшик ва ромлари ҳамда «ПРОГРЕСС» МЧЖ корхонасининг ёғочдан ва МДФ дан тайёрланган турли ранг ва қурилишдаги эшик ва ромларни намойиш этган.

“DEUTSCHE KABE AG TASHKENT” ОАЖ нинг металдан тайёрланган буюмлари ва “ЗД” номли деворбон панеллари, Темопанеллар, тўсиқлар учун деворлар, бокслар, пайвандлашда ишлатиладиган симлар, арматуралар, иситиш иш поллари ва хонаданлар намойиш этган.

Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси қишлоқларни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш учун дарахт намуналари ва кўчатлари, гул тувакда экиладиган гуллар ва дарахт намуналари, табиатни муҳофаза қилишни тадбиқ этувчи материалларни намойиш этган.

Қишлоқ жойларда қурилишни комплекс олиб бориш учун йигма конструкциялар ва маҳаллий материаллардан фойдаланган ҳолда қурилишнинг индустриал ва йигма технологияларини қишлоқ объектларига жорий этиш лозим ва бу борада қурилиш индустриал базаси етарлича ривожланган. Республика индустриал базаси (расм 12,13) да келтирилган.

I- боб. хулосаси

Республика ҳукуматининг иқтисодий ва социал сиёсати туфайли ўзбек оилаларининг ўзига хос илғор анъаналари бошқа миллат ва элатларнинг тарҳини ҳурмат қилган ҳолда байналминал ва бошқа миллат оилаларининг социал ва демографик тадқиқотлари ва айнан шу нуқтаи назардан ўрганилди ва олиб борилди. Аҳолининг оилавий тузилиши оила структураси, жинсий ёки ёшига кўра оила таркибининг у ёки бу томонга

ўзгариши, маиший анъаналари ўзига хослиги республикада уйлар типларининг яшаш хоналарининг шаклланишида катта роль ўйнайди. Республика аҳолисининг ўзига хослиги шундаки, ёлғиз оилалар кам фоизни ташкил этади, айниқса бу қишлоқларда йўқ ҳисоби.

Қишлоқ ва кичик шаҳарларда, Оилада оила аъзолари сонининг кўплиги, кўп авлодлиги туғилишнинг юқорилиги, оила юмушининг куплиги огирлиги катта ҳажми кўпроқ айёллар зиммасига тушиши маҳаллий аҳоли оилаларининг ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади.

Шунга кўра, республикада: туғилиш юқори ва ўлим кам; аҳолининг табиий кўпайиши юқори; 44 ёшгача бўлган аёллар ва эркаклар сонининг тенглиги; ўрта ёшлилар гуруҳининг ошиб бориши, 55 ёшдаги аҳоли ўртасида аёллар сонининг кўплиги ёш ва жинсий структурасининг ўзига хослигини намоён этади.

II-боб. Энерго тежамкор ўрта қаватли турар жой уйларни лойхалаш ва қурилиши тажрибаларини ўрганиш

2.1. Халқ уйларида табиий иқлим шарт-шароитларининг ҳисобга олиниши

Ўзбекистон анъанавий халқ уйларининг режалаштиришдаги кўлами, тизимини ҳажмий-фазовий тузилишини текшириш ва ўрганиш мақсадида Хоразм, Бухоро ва Самарқанд вилоятлари қишлоқ ва шаҳарлари танлади, чунки айнан шу қишлоқ ва шаҳарларда анъанавий халқ уйларнинг ўзига хос турлари халқ томонидан яратилган. Муаллиф маҳаллий табиий – иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда қуриладиган қишлоқ уйлари ҳовлили турар жойларни лойхалаш бўйича халқ анъанавий уйларини ўрганиш бўйича услубиятини ишлаб чиқилди. Анъанавий уйларда меъморий қурилиш анъаналарини, маиший ва бадиий воситаларини, ҳаёт кечириш тарзини, авлодлар бой тажрибаларини узида мужассам этган. Иккинчидан Республикада табиий – иклимий шароитида қишлоқ Турар жой уйларини лойхалаш ва қурилишини комплекс таҳлил қилинди (расм 14).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармонида кўра 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг, IV Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири:

Арзон уй-жойлар барпо этиш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, аҳолининг ҳаёт шароитлари яхшиланишини таъминловчи йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш:

- аҳоли, энг аввало, ёш oilалар, эскирган уйларда яшаб келаётган фуқаролар ва уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож бошқа фуқароларнинг яшаш шароитини имтиёзли шартларда ипотека кредитлари ажратиш ҳамда шаҳар ва қишлоқ жойларда арзон уйлар қуриш орқали янада яхшилаш;

- аҳолининг коммунал-маиший хизматлар билан таъминланиш даражасини ошириш, энг аввало, янги ичимлик суви тармоқларини қуриш, тежамкор ва самарали замонавий технологияларни босқичма-босқич жорий этиш орқали қишлоқ жойларда аҳолининг тоза ичимлик суви билан таъминлашни тубдан яхшилаш;

- одамларнинг экологик хавфсиз муҳитда яшашини таъминлаш, маиший чиқиндиларни қайта ишлаш комплексларини қуриш ва модернизация қилиш, уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, аҳолини чиқиндини йўқ қилиш бўйича замонавий объектлар билан таъминлаш;

- аҳолига транспорт хизмати кўрсатишни тубдан яхшилаш, йўловчи ташиш хавфсизлигини ошириш ва атроф муҳитга зарарли моддалар чиқиндини камайтириш, ҳар томонлама қулай янги автобусларни сотиб олиш, автовокзал ва автостанцияларни қуриш ҳамда реконструкция қилиш;

- йўл инфратузилмаси қурилиши ва реконструкция қилинишини давом эттириш, энг аввало, минтақавий автомобиль йўллари ривожлантириш, хўжаликлараро қишлоқ автомобиль йўллари, аҳоли пункти кўчаларини капитал ва жорий таъмирлаш;

- янги электр энергия ишлаб чиқариш қувватларини қуриш ва мавжудларини модернизация қилиш, паст кучланишли электр тармоқлари ва трансформатор пунктларини янгилаш асосида аҳолини электр энергияси ҳамда бошқа ёқилғи-энергия ресурслари билан таъминлашни яхшилаш, шунингдек, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;

- театр ва томоша масканларини, маданий-маърифий ташкилотлар ва музейлар фаолиятини ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш, уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш [3].

Анъанавий халқ уйлариининг ҳажмий – режавий тузилиши уларнинг тизимида хўжалик тадбиркорлик ва ишлаб чиқиш.

2.2. Ўзбекистон шаҳарларида ўрта қаватли турар жой уйлариининг ривожланиш тарихи

Ўзбекистоннинг халқ меъморчилиги ўзининг табиий-иқлимий шароитларидан, маданиятидан, миллий майиший анъалардан ва қурилиш моддий техникавий базасидан келиб чиққан ҳолда ривожланиб келди. Илгари ўзбек оилалариининг ижтимоий шароитлари уйларда ичкари ва ташқари ҳовлилар бўлишини тақозо этган.

Ташқари ҳовлида барча хизматга доир ишлар, учрашувлар, хўжалик ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик ишлари амалга оширилса, ичкари ҳовлида эса оилавий ҳаёт турмуш тарзи кечирилган. Баҳор ва куз фаслининг ёқимли, ёзнинг жазирама иссиқ кунлари очиқ ҳавода вақтнинг кўпроқ қисми ўтказишига қулай имкон бўлади. Анъанавий халқ уйлариининг ўзига хослиги шундаки, биринчи галда юқори радиоцияли қуёш нурларидан химоя қилинса, иккинчидан иссиқ гармисел шамолларидан химоя килади.

Халқ меъморлари, бинокорлари тмонидан кенг кўламли структуралар ва уларнинг элементлари, яшаш хонадонларининг ҳажмий кенг майдонли бўлиши, иқлимий талаблари туфайли ишлаб чиқилган. Очик кенг ҳовли бўйлаб хоналарнинг жойлаштириш тартиби ҳам иқлимий шароит ва турмуш тарзи талаблардан келиб чиқади. Тасодифий ўзгаришлар, участкаларнинг шаклига, қурилишига унча таъсир кўрсатмаган. Бунга ўхшаш кичик чекинишлар асосий лойихалаштириш тамоиллардан четга чиқишга йўл қўя олмайди. Бу принцип шундан иборатки, кенг кўламли турар жой композицияларининг асосини ташқи ва ички ҳовлилар ташкил этади. Ўзбекистоннинг иссиқ ва қуруқ иқлимида халқ уйларининг кенг кўламли структураларида ташкил этилишини таҳлил қилиш шуни курсатади, халқ иморотларининг функциянал ва технологик боғлиқлигини асосларини яхлит система ташкил этган:

Хона+ дахлиз+ айвон + ҳовли + ишлаб чиқариш+дарвоза хона+уй
--

Шундай услублардан бири - Хоразм уйларининг олдида уллу айвонлар қурилиши, махсус дарвозахоналарнинг «Далон» кўламли кенг қисмли бўлишидир; икки тарафлама ёруғ тушадиган ёзги хоналар, баланд айвонлар галереяси (6.м), дарвозахоналар ва тағхоналар Бухорача қурилиш услубидир; Фарғонада анъанавий уйларнинг марказий «қашкарча» ёзги хоналари; Тошкентда соябон, Самарқандда меҳмонхонанинг ёнидан алоҳида қурилган ҳашаматли очик айвон меҳмонхона олдида айвонлар галереяси 90° бурчак остида ва дарвозахоналар ўзига хос услубиларга мисол бўла олади.

Асосий ҳажмий-режалаштириш усуллар республика районларида турар-жой ва иморат қуриш муаммоларининг ҳал этилишига ижобий таъсир курсатади ва ҳар бир воҳа учун ўзига хос ва мос уйлар турлари яратилган (расм 15). Хоразм ва Қуйи Зарафшон минтакаларининг қуруқ иссиқ иқлими шароитида бунёд этилган тураржой бинолари ҳар хил шаклдаги, баландликдаги, ички кенглик композицияларидаги халқ уйларининг турлари учрайди. Бу бинолар лойихаси имкони борича қуёш

нурларининг радиациясидан, кучли гаремселлардан, чанг тузонли ва қум – тузонли шамоллардан ҳимоя қилишга қаратилган [16,22,27].

Бухоро ва Хоразм қишлоқ ва шаҳарларида ҳовли - сахни анъанавий уйларнинг қулайлиги билан қўшилиб яхлитликни ташкил этишни таъминлаган. Бухоро анъанавий халқ уйларнинг ҳовлилари кўпчилик ҳолларда сугорилмайди, лекин ҳовли, кўкаламзорлаштирилади, ҳамда кичик гулзор майдончалар ташкил этилади. Бу Хоразм уйлари ҳовлиларида бир туп дарахт билан кичик гулзорлардан иборат. Шаҳарларда уй қурилишлари кўламининг лойихалаштирилиши жуда содда ва оддий бўлиб, шу ҳудуднинг табиий иқлимий шароитларига мос келади. I ва II районларда тўрт томондан иморотлар билан ёпиқ ҳолдаги ҳовлилар композицияси асосий тизилма бўлиб ҳисобланади. II районда шунингдек турар жой анча кенг, эркин композициялари - икки тарафлама биноли ҳовлилар унинг асоси ҳисобланади. Халқ меъморларининг, усталарининг турар-жой қурилиш услублари иссиқ кунларда соя-салкин, сершамол бўлишини, чанг тузонларадан ҳимоя қилиб туришини, муҳими шинам, қулай микроиқлим яратилишига асосланади.

I.тип. Хоразм анъанавий халқ уйларнинг ҳажмий-режавий элементлари қуйидаги блоклар гуруҳ ва элементларидан иборот: 1-бош меҳмонхона «сарой» олдида уллу айвон ва қарама-қаршисида терс-айвон, бу иморотларнинг асосий ўқи шимол томонга аниқ йуналтирилган. Уллу-айвоннинг баландлиги 6 м бўлади, қолган барча хоналар ва терс айвонлар-бир қаватли. Кўпинча биноларнинг устида галериялар ва «Қазана» омборхонаси қурилган. Хоразмча ҳамма уйларнинг қурилишида шу тамойил асосида қурилган. Меҳмонхона «Сарой» ва Уллу-айвон баландлиги билан бошқа хоналардан ажралиб туради ва у энг асосий элемент ҳисобланади (расм 16).

II.тип. Бухоро анъанавий уйлар тузилиши қуйидаги элементлардан иборат: 6 метр баландликдаги 4 устумли айвон ва бош ёзги меҳмонхона «табистон» икки томонида даҳлиз ва ётоқхона, 2-яшаш хона «зимистон», ёнида даҳлиз ва “мадан” 3-та яшаш хоналари ва ўртада даҳлиз жойлашган. Бухоро анъанавий халқ уйларининг ҳажмий-кенг кўламли уй-жой қурилишининг ўзига хослиги шундаки: Ҳовлининг шимолий-жанубий

Ўқида бир-бирига қарама-қарши томонида жойлашган ёзги ва қишки хоналар гуруҳи, ҳовлининг шарқ ва ғарб томонида қишки яшаш хоналари жойлаштирилган (расм 17). Бухоро анъанавий уй қуриш режаси - ички ҳовлилар бўйлаб иморат солиш, Хоразм анъанавий уй-жой қуриш тизимида ухшайди. Лекин фарқи шундаки, Бухораа қурилиш тузилиши кескин фарқ бўлиб, ёзги ва қишги хоналар ажралиб туради. Шунинг билан бирга ёзги хоналар шимол томонга аниқ йуналтирилган. Қишги хоналар жануб томонга аниқ йуналтирилган бўлади. Қишги хоналар тез иситилиши учун кўпинча паст қилиб қурилиб, бу хоналар баландлиги 2,75 м дан 3 метргача бўлади. Бухоро анъанавий уй-жой қуришнинг характерли томони шундаки, қисман ёки бутун бинолар бўйлаб тағхоналар - ер тўланинг қурилишидир. Тағхона бош меҳмон хонанининг остида қурилиб, олдида майдон ташкил этилиб, тарновлар ҳам шу томонга қаратилган. Ёзги ошхона ҳам шу супажада жойлаштирилган, ҳаво оқими тағхона орқали ўтиб, ҳовлига салкинлик бахшида этиш учун қулай бўлган. Бундан ташқари тағхоналар пойдевор воситасидан ташқари бинолар деворларининг намланиш ва шурланишидан асраган. Фарғона, Чирчику-Ангрен, Ўрта Зарафшон вҳаларида уй-жой бинолари икки ҳовлили ҳовли бўлиб 2 – 3 – томонлама қурилиб, кўкаламзорлаштирилган ва сув оқими қириши учун қулай шароит яратилган [14,16,27].

III.тип. Самарқанд анъанавий уй-жой қуриш тизимининг элементлари қуйидагича: яшаш хоналари ёки қатор хоналар ва дахлизи билан; бу хоналарни бирлаштириб турувчи 90° остида қурилган айвон. IУ-қатор хоналар ва олдида узунасига 3-6 устумли айвон жойлаштирилган; Самарқанд анъанавий уй-жой қурилиши тизимининг типик белгилари ҳовлилар бўйлаб 2 ёки 3 томонида яшаш хоналарнинг жойлайтирилишидир. Ўрта Зарафшон ҳудудлари уй-жой қурилишига кескин талаблар қўйилади. Энг яхши ориентация жанубий ва жануби-шарқий йўналиши ҳисобланади (расм 19,20).

IV- тип. Фарғона анъанавий уй-жой қуриш тизимининг ҳажмий-режавий элементлари қуйидагилардан иборат:

1 - марказий ёзги хона - «қашқарча», ёнидан хоналар; II - марказий хонанинг ташқи томонида икки табакали очиладиган девор «табодон» ва

олдида супа, ёнида хоналар қурилган.

Фарғона анъанавий қурилишнинг ўзига хос характерли томонларидан бири «Кашқарча» ёзги хонанинг олд томонидаги очилиб ёпиладиган «тободон» деворидир. (перегородка). Тошкент, Фарғона, Ўрта Зарафшон ва Чирчиқ минтақаларида анъанавий уйларда ҳовлиларни учун кўкамаламзорлаштириш муҳим роль ўйнайди. Айника, ўзининг чиройли барглари билан, чирмашувчанлиги билан тут дарахти ҳисобланади. Ҳар бир айвон олдида ток экилиб, ишкомлар табиий айвон вазифасини ҳам ўтайди. Ички ва ташқи кенглик бир текис ва тартиб билан амалга оширилади. Халқ уйларида микроиклим табиий ҳолда кўкамламзор ва сув чиқариш йўли билан тартибга солиб турилади. Халқ тажрибаси бирқатор системани яратадики, бу ҳовлилар ўртасида «ҳовуз» ва ҳовуз бўйлаб гуллар, кўкат экилиши, мевали дарахтлар ва узумнинг экилиши шаҳар турар – жой иморат қурилишида қўлланилмоқда. Яхши соя-салқин қилинган ҳовлилар темпиратураси 4°-5° даража пасайиб, ҳаво намлиги 17-28% гача кўтарилади. Бундай кўкамламзорлаштирилган, дарахтлар экилган ҳовлилар туни билан салқинлашиб, кундузи эса атрофдагиларни иссиқ қуёш тафтидан асраб туради.

Тошкент типи ўзига хос хусусиятларга кўра, Фарғона ва Самарқанд типларининг ўртасида туради. Шу сабабли Тошкент тип ларида Фарғона ва Самарқандча типлар бирлашиб кетади. Шунга қарамай, Тошкент анъанавий уй-жой қуриш типининг ўзига хос услуби бор - бу «соёбон» услубидир. Бу усул ўз мақсадига кўра яшаш хоналарини шамоллатиб туришда жуда қулай бўлиб, шу йўл билан ички ҳовлида микроиклим шароитини яратиб бериш учун ҳам қўлланилади. Бу урта ва усул кўп қаватли турар жойларда «шахта» усули деб ном олган (расм 18).

Қашқадарё типи Бухоро усулига яқин туради. Шу сабабли Қашқадарё типи ишлари Бухоро типига киргизилган. Шунга қарамай, Қашқадарё уйларидаги «шийпон» ва меҳмонхонанинг икки томонида айвон жойлаштирилган ва бу алоҳида аҳамиятга эга. Меҳмонхонанинг ҳажмий режавий ечими Бухоро «табистон» структурасига монанд келади. Шийпон эса уйнинг иккинчи қаватида жойлаштириб, ёзнинг энг муҳим хонаси ҳисобланади. Шийпон ёнида бошқа хоналар қурилган [14,16,23].

Маҳаллий табиий иқлим шароитини яхши бўлган меъмор-усталар

шийпон қурилишини усталик билан орқа деворини шимол томонга қаратиб қуришган ва деворда туйнукчалар қолдиришган. Бу ҳол хона ва ҳовлиларда ҳаво айланиши ва уларни шамоллатиш учун қулай имкон яратиб, иссиқ кунлари ҳовли ичкарасида салқинлик ташкил этиб ҳаво оқимининг тезлиги эса 0,25-1,5 м/с ташкил этади.

Қурилиш материаллари ва қурилмаларидан фойдаланиш. Ўзбекистоннинг ҳар бир районида, уй-жой қурилиши ўз табиий табиий - иқлимий шароитларага кўра ҳар хилдир. Чунончи, Фарғона ва Қашқадарё уйлари оғир вазнли, кенг қамровли қилиб қурилса, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро регионларида ёғоч синчлардан фойдаланилади. Бу ўзига хос элементлар ҳар бир жойнинг табиий иқлими, геологик тузилиши, сейсмик ҳолати, ёгингарчилик даражасига монанд келади. Чупқори-ёғоч синчли уйлар пахсали ёки ғиштли уйларга қараганда мустахкамроқ ҳамда жуда кам майдонни эгаллайди.

Шундай қилиб, халқ уйлари устида утказилган текширишлар ва кузатувлар шуни курсатадики ҳар бир регионнинг ўзининг уй жой қурилиш тизими бор ва ишлаб чиқилганлиги, фақат улар шу регионнинг табиий – иқлим шароити, урф-одатлари ва яшаш тарзларига тулик жавоб беради. Шу тарзда халқ уйлари ҳар бир регионларида ўзига хос ва мос типлар вужудга келган, улар ўзининг таркиби, системаси ва қонуниятлари билан ҳар бир регионнинг бетакрор анъанавий халқ уйлари архитектураси яратилган [26].

2.3. Хориж мамлакатларида ўрта қаватли турар жойларни лойхалаш ва қурилиш тажрибаси таҳлили

Ўзбекистон тарихий шаҳрининг анъанавий халқ уйлари тизимида тадбиркорлик, хужалик ва ишлаб чиқаришни шундай ташкил этилганки, ва ўзининг юқори даражасига эришилган қуйидаги типларга бўлинади:

Биринчи тип. Самарқанд, Тошкент, Қукон ва бошқа шаҳарлар хунарманд-уста, тукувчилар ва бошқаларнинг уйлари икки ҳовли булиб, ташқи ҳовлида, дарвозахона ёнида 1-2 та тикиш дастгоҳи, дарвозахоналардан унғ томонда, хужалик ва ишлаб чиқариш хоналари жойлашган. Уста бой бўлмаганлиги учун ташқари ҳовлида меҳмонхона

жойлаштирмаган ҳамда моллар учун бинолар йуқ. Ичкари ҳовлида эса меҳмонхона, ётоқхоналар ошхона, айрим ҳолларда хужалик хонали жойлаштирилган. Шу сабабдан ичкари ҳовлида хоналарни жойлаштиришда эркинлик бор. Шундай қилиб ҳар икала ҳовлида, энг камида турар жойда, икки уч хона ва айвондан иборат.

Иккинчи тип. Бу типдаги уйларда хоналар ҳовлининг ичкарисидда жойлаштирилмаган, ташқи ҳовлида тикиш дастгохларини айвонда эмас, махсус устахонада 4-6 тикиш дастгоҳи жойлашган. Устахонанинг қарама қаршисидда эса меҳмонхона жойлаштирилган. Ичкари ҳовлида эса хоналарнинг жойлашуви биринчи типдагидай. Ишлаб чиқариш шарт шaroитлари, устахоналарнинг пайдо бўлиши, махсулотлар омборхонаси, меҳмонхоналарни қабул қилишнинг (бюртмачилар ёки коммиссионерлари) мажбурийлиги. Буларнинг ҳаммаси ташқи ҳовлини режалаштиришда қатъий талабларни қуйди. Шундай қилиб бошқа ҳовлининг одий ва аниқ ечими унча қийин булмаган ишлаб чиқариш хоналари ҳунарманднинг турмуш тарзига, талабларига жавоб бўлади.

Учинчи тип. Учинчи типдаги уйларда, бой ва йирик ҳунармандларнинг типик турар жой уйлари билан катталаштирилган ишлаб чиқариш корхонаси келтирилган. Ташқи ҳовлининг преметири буйича, чап ва унг томонда ишлаб чиқариш хоналари, омборхоналар жойлаштирилган. Ички ҳовлида Бухоро, Самарқанд, Хива анъаналарига хос ҳовлининг приметри буйича комплекс хоналар жойлаштирилган. Бу типдаги уйларда ҳовлилар ва хоналар системаси шундай уйғунлашиб кетганки, натижада ишлаб чиқариш оила турмуш тарзига ҳалақит бермайди ва улар бир-бирини тулдирди.

Тўртинчи тип. Тўртинчи типдаги уйлар ҳам иккита ҳовлидан иборат бўлиб, иккинчи типдагига ўхшайди ва хоналар кўча бўйлаб жойлаштирилган. Лекин ташқи ҳовлининг биринчи қаватида мол боқиш учун молхона, бострмалар, ва бошқа хужалик хонали жойлаштирилган бўлиб, иккинчи қаватида ишлаб чиқариш устахоналари ва меҳмонхона жойлаштирилган. Ичкари ҳовли ўзининг режалаштирилиши ва бадий композицияси билан бошқа бойларнинг уйдан қолишмайди. Иккинчи қаватда эса ёз вақтда дам олиш учун ҳашаматли ним айвончалар ташкил

этилган. Бу типда ошхона олдидан меҳмонларни олиб ўтиш ва иккинчи қаватга чиқиш анча ноқулайликларини ташкил қилади. Лекин меҳмонхонани ҳовли томонга олиб чиқиш ва томини тушама ғишт билан тугаллаши бу тажриба билан исботланган.

Бешинчи ва олтинчи тип. Бу типга катта бой, савдогар ва саноатчиларнинг уйлари киради. Ташқи ҳовлида катта отхона (саисхона) жойлашган ички ҳовлида комплекс хоналар ҳолининг периметрии билан жойлашган. Иккинчи қаватда ҳашаматдор нимайвончалар жойлашган. Участка майдонлари бошқа типларга қараганда купдир.

Ташқи ҳовлида, ошхона устахона, меҳмонхоналар шундай жойлаштирилганки, улар ҳовлилар системаси билан уйғунлашиб яхлитликка олиб келган .

Бу типларда, ташқи ҳовлида янги меҳмонхона мадонна билан жойлаштирилиш, меҳмонларни кутиб олиш, улар билан ишлаб чиқариш борасида музокаралар олиб бориш, шартномалар имзолаш ишлари олиб борилган, келган меҳмонлар тунаб қолишга ҳам имкониятлар яратилган.

Еттинчи тип. Бу типда бошқа ички ва учинчи ҳовли-саисхона. Ташқи ва ички ҳовли юқорида келтирилган ҳовлилар композицияси билан мос ва бадий жиҳатдан яхши ечилган юқори комфортга эга. Учинчи ҳовлида, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ишлар билан, меҳмонхоналарни кутиб олинган ва ҳовлида ёзги ва қишги хоналар бўлган. Бу шундай жойлаштирилганки, ташқи ва ички ҳовлида булаётган жараёнлар бир-бирига боғлаб турувчи ва ўларнинг алоҳида мустақил ишлашини таъминлаш вазифасини бажарган.

Устахоналар. Камбағал ҳунармандлар купчилик ҳолларда устахоналари булган, улар устахоналари ташқи ҳовлидаги хоналарда жойлаштирилган. Ўрта ҳол ҳунармандларда устахоналарни (2,86x4,73 м) махсус хонада ва дўконини ташқи ҳовлида жойлаштирилган.

Бой ҳунармандлар устахоналарни ишлаб чиқариш йўналишларига қараб, махсус ишлаб чиқариш кархоналари булган. Хўжайини эса уста булмаган, у ишлаб чиқаришни бошқарган. Устахоналари ўлчамлари 5,9x5,7 м дан 5,9x6,2 м гача булган. Омборхоналар бу устахоналарда узининг таркиби билан улчами ва урни булган.

Самарқанд шаҳри ҳунармандларининг уйларидан бирида, у бир ҳовлили бўлиб, кириш дарвозасининг ўнг ва чап тарафида устахона ва дукон жойлаштирилган устида меҳмонхона жойлаштирилган. Иккинчи қаватнинг ўзида шундай мужаз ҳовли атриум жойлаштирилганки унинг икки томонида меҳмонхона куча ва ҳовли тарафига чиқувчи очиқ айвонлар жойлаштирилган. Ички ҳовлининг уч томонидан ута дид билан хоналар жойлаштирилган. Бу усулни халқ уйларининг дурдонаси деб аталиши керак. Афсуски, бу уй Гўри Амир ёдгорли қошида жойлашган эди. У реконструкция ишлари даврида бузиб ташланди [20,21,22,23].

XIX охири XX аерларда Ўзбекистон турар жой меъморчилиги катта кизиқиш уйғотади. Шу даврда олимлар томонидан Ўзбекистон қишлоқ ва шаҳарларида табиий иқлим шароитларига мос ва хос булган уйсозлик халқ тажрибалари устида тадқиқотлар олиб борилган ва жамланган. Масалан Хива, Самарқанд, Бухоро " турар жой иморатсозлиги шаҳар марказлари ўзининг бетакрорлиги билан республиканинг бошқа шаҳарлардан ажралиб туради, уларнинг композитцияси очиқ, ярим ёпиқ ва ёпиқ характерли булиб, кўёшрадиацияси, куча шовқини ва чангдан тузон шамоллардан химояланган. Бундай ҳовлили-уйларда узининг микро иқлими булиб ва куннинг иссиқ вақтларида салқин булган. Бухоро ва Хива турар жойларида узининг микро иқлимини ҳосил қилиш учун махсус ситема яратилган, масалан дарвозахона - долонлар, тағхона айвонлар ва ҳовлилар системаси.

1930 йилларда, Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш буйича «Ўзбек пахта пром» тамонидан ўрта қаватли уйларга конкурс эълон қилиниб, ундан танлаб олинган уйларнинг лойихалари асосида Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлар иморат қурилишида қуллай бошлади. Бу лойихаларда биринчи маротаба миллий анъанавий архитектураси асосида ишлаб чиқилган лойихалардир. (арх. А.Караш. В.Якущев. А. Абдурасулов. В. Димитрев ва бошқалар.)

XX асрнинг 30-40 йилларида Ўзбекистон қишлоқ ва шаҳарлари тез суръатлар билан ривожланиши натижасида, кам ва ўрта қаватли турар - жой уйларига талаблар орта борди ва қурила бошлади. Бу давргача республикамиз шаҳарларида замонавий кам ва ўрта қаватли тураржой

бинолари қурилмаган, ва шу сабали бу уйларга нисбатан олимлар ва лойихачилар томонидан катта қизиқиш уйғотди. Бу даврда республикамизда илмий-тадқиқотлар, лойиха ишлари олиб борилди ва конкурслар эълон қилинди.

1940 йилларнинг биринчи ярмида, илк бор республикамизнинг шаҳарлари учун кам ва урта қаватли тураржой уйларига конкурс эълон қилинган. Бу конкурсда архитектор И.Рачинская ва муҳандис В. Озеровларнинг лойиҳалари ғолиб деб топилди. Шу конкурс лойиҳалари асосида типлаштирилган куп секцияли 2-4 қаватли уйлар серияси яратилди ва ишлаб чиқишга жорий қилинди. Шаҳарлар турар - жой иморат қурилишида кенг қулланила бошлади. 1940 йилларнинг охирида, Ўзгоспроект институти томонидан типлаштирилган турар жой биноларининг ҳовли уйлар ва, 2-қаватли куп секцияли уйларнинг 210-серияси ишлаб чиқилди ва қишлоқ шаҳар турар - жой иморат қурилишида кенг қулланилди. Тошкент шаҳри ҳамда янги қурилаётган Чирчиқ шаҳрининг янги турар - жой иморатлар қурилишида 1-4 қаватли тураржой уйлари қурила бошлади. Бу турар - жой уйлар танланган майдонга қараб алоҳида лойиҳаланган, мисол учун Пушкин кучасидаги 4-қаватли уй (Арх.К.Бобиевский), кейинчалик Ўзбекистон қишлоқ ва шаҳрлари учун икки квартирали секция типдаги ёзги хоналари ва икки томнама шамоллатиш мумкин бўлган квартиралар лойиҳалари ишлаб чиқилган [11,21,23,25].

40-йилларнинг биринчи яримда биринчи марта муҳандис В. Озеров томонидан ишлаб чиқилган типлаштирилган урта қаватли секцияли уйларни ишлаб чиқилди. Урушдан кейинги йилларда Тошкент шаҳрининг Навоий кучасини шу типдаги 2-3-4-қаватли купсекцияли уйлар билан қурилган. (арх.М. Булатов, Л.Караш, А. Якушев, И. Рачинская, В. Якушев, В. Архангельский) 1940-йилларнинг охирида қишлоқ ва шаҳар учун «Ўзгоспроект» институт томонидан ишлаб чиқилган 210-серия (2-4 қаватли куп секцияли уйлар) асосида турар - жой иморатлар қурилиши олиб борилди.

Россия Ўрта Осиёни ўзига қўшиб олгандан кейин, шаҳарлар иморотсозлигига ўз таъсирини кўрсатди. Руслар (Фаргона, Когон,

Тошкент, Самарқанд, Андижон шаҳарларининг ёнидан яхши лойиҳаланган янги шаҳарлар кура бошладилар.) Бу шаҳарлар қурилиши Европача усулда бўлиб, яхши кукаламзорлаштирилган тугри куча ва йулақлар, ариқлар қуриб лойиҳаланган. Руслар Европа усулида кам қаватли ҳовли тураржой уйлар ва жамоат биноларини қуришди [27]. Бу эса Ўзбекистон биринчи маротаба Европа усулидаги уйсозлик қ қурилиши эди (расм 21,22).

1963 йилдан илмий изланишлар ва Архитектура қурилиш кумитасининг лойиҳалаш институтлари тизими томонидан, яъни(1963-1964) типлаштирилган лойиҳалаштиришнинг 2-даврида, бир қатор янги турар жой биноларининг 1Ўз-500 УСП, ТСП,1-310И, 1-310ТСП сериялари ишлаб чиқилган. Бу типдаги серияли уйларда, кавартираларнинг хоналарни эксплуатация ва меъморий-режавий ечимлари сезиларли даражада яхшиланиб, яшаш хоналари, ошхона майдони ва кириш жойлари, ховлилари анча такомиллаштирилган. Турар жой уйларининг қурилишининг катта ютуқларидан бири, бу тайёр йигма темирбетон конструкцияларидан йигиладиган уйларга ўтишдир. 1961-1962 йилларда Гипростройиндустрия ТДСК ва 1-464-АСП сериялари қайта 2-4 қаватли уйларнинг янги авлоди яратилди. ТДСК-серияли уйларнинг умумий. ва яшаш хоналарини режалаштирилиши 1-310-серияли ғиштли уйлардан фарқ қилмайди, фарқли жихати-ёзги хона - терасса умумий хона билан боғланган лоджия билан алмаштирилган [26].

1963-1965 йилларда мавжуд серияларни (1-310, 1-464-УСА, 1-464-НСПД-Ўз-500) янада такомиллаштириш даври бўлди дейиш мумкин. Лойиҳаларни меъморий-режавий ва шаҳарсозлик сифатини таъминлашга катта эътибор берилди.

1964 йилда қурилишга қабул қилинган такомиллаштирилган деворлари ғиштли 1-310-И- серияли (Арх. Б. Блюм, М. Акрамов, В. Гитберг; конструкторлар А. Бочарова. В.Иванов, Л. Горлицкий ва бошқалар) тураржой уйлар 1-310-сериядаги мавжуд бўлган кўпгина камчиликлар бартараф қилинган ва такомиллаштирилган.

Москва архитекторлари томонидан, Урта Осиё биринчи маротаба Тошкентнинг Ц-11 Микрорайони учун кам қаватли ҳовли уйлар системаси ишлаб чиқилди ва амалга оширилди, ховлиларнинг системасида оригинал

жойлаштирилиш сабабли ҳам архитектуравий-режавий ечими ҳам хонадонлари шамоллаштириш, ҳовлида микро иқлим ташкил қилиш имкониятини берди. Архитекторлар томонидан миллий архитектуравий анъаналардан жуда усталик билан фойдаланилган, ҳамда иморатлар қурилиши зичлигини оширишга олиб келинган.

1970 йилларга келиб ТашЗНИИЭП, Ўзгипросельстрой ва Целинстройпроект институтлари томонидан Республиканинг кўрик ерларни узлаштирилаётган районларга ва кичик шаҳарлари учун кам қаватли ҳовли уйларнинг янги авлодини яратдилар ва республика шаҳарсозлигида қўлланила бошлади [23,26].

Улар асосан, давлат корхоналари савхоз ва колхоз меҳнаткашлари оилаларига мўлжалланган. Бунда оила унинг биологик ривожланиши, кундалик турмуш тарзи ҳар хил тантанали маросимларнинг ўтказиш, дам олиш ва бошқа талабаларни ҳисобга олган типовой лойихалар ишлаб чиқилган. Турар жой тизимида тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш функциялари олиб ташланиб, улар жамоат ишлаб чиқарилишига берилган.

Бундан ташқари ҳаракатдаги намунавий серияларга архитектуравий режалаштириш сифатига тузатишлар киритилган ва хоналар жойлашиши мутоносиб, квартирада киши сонига қараб ётоқ хоналар, кириш жойи, ошхона, ваннахона ва ҳожатхона майдонлари анча қупайтирилган оширилган. 2-қаватли 77-серияли турар жой уйларда ваннахоналар табиий ёруғлик билан таъминланганлиги, яшаш хоналари ва ёрдамчи хоналарни алоҳида шамоллатиш имконияти яратилган ва натижада эксплуатация жараёнида оилага анча қулайликлар яратилган.

Бу янги тураржой уйларни лойихасини ишлаб чиқишда архитектор ва муҳандислар катта гуруҳи институт бош муҳандис раҳбарлигида ишланган, улардан; С.Розенблум, Р. Крюкова, Р. Янбулатова, Н. Мусорина, Н. Айрапетова, М. Аксенова, ва бошқалар. Таъкидлаб утиш жоизки, 77-серияли тураржой уйларни нафақат меъморий режавий ечими, унинг эксплуатация сифати ҳам юқори уни 1-310-ТСП серия билан солиштирганда 2,5%га материал; меҳнат ва бир киши туриш нархи сарфи камайишга олиб келишган. Янги типда лойихаланган уйлар Тошкент, Ангрен ва Душанбе шаҳарларида тажрибадан утказилган [18,27].

Урта Осиё республикаларининг табиий иқлим шароти қуруқ булган минтақалари учун ТошЗНИИЭП ва Ўзгипросельстрой институтлари томонидан турар - жой биноларининг янги авлодини яратиш учун, ёпиқ, усти берк композицияли турар - жой уйлари устида иш олиб борган. Бу борада Тошкентда қурилган 2- 4-қаватли шахтали тураржой биносида тажриба утказган. (Г.В.Гуткина, Ш. 3.Садикова) Шахтада ҳавонинг ҳар хил ҳарорати асосида ҳаракатланиши натижасида квартираларда ҳаво алмашинуви катта булган. Лекин, биринчи қаватда шахта ёнида жойлашган квартираларнинг хоналарига шамол таъсири катта булган. Шахтага қаратилган ошхонада кундузи ишлаш учун ёруғлик етарли ва у ернинг ҳавоси етарли даражада салқин булиши аниқланган [23].

Хоналар режавий ечимлар тугри топилган; Терраса билан умумий хонани функционал боғликлиги сақланиб қолинганлиги, IV иқлимий минтақада секцияли тураржой уйлари лойиҳалаш ва қурилишидаги куп йиллик тажрибаларга асосланиб умумий хона билан бирга барча хоналар алоҳида ошхона билан боғланган ва ундан ташқари ошхона майдони 5.3 м² дан 8,3 м² га оширилган; 2-хонали квартирадан бошлаб барча квартираларда алоҳида ҳожатхона ва бошқаларнинг қулланиши эксплуатация сифатининг кутарилишига олиб келинган.

Айникса, Ц-1, Ц-2, Ц-7 ва Украина микрорайонларида, қулланган 2+4+9 қаватли турар - жой уйлари бир - бири билан уйғунлашган. Бундан ташқари уйларнинг типлари галерияли, шахматли ва гилам нусхадаги композициясидаги кам қаватли уйлардир.

Кейинги даврда, Ташгинрогор институти томонидан (арх А Коссинский раҳбарлигида), Тошкент шаҳрининг тарихий қисмида «Калховуз» турар - жой райони лойиҳаланди. Бу турар жой районида урта ва куп қаватли турар - жой бинолари билан биргаликда миллий архитектурамиз анъаналари асосида 2-3 қаватли ховлили уйлар ишланган. Бу ховлили уйларнинг архитектуравий-режавий ечимлари, ҳажмий-фазовий композициялари диққатга сазовордир ва улар 2-4-9-12 қаватли турар жой бинолари композицияси билан уйғунлашиб кетган ва улар халқимизнинг турмуш тарзига тулиқ жавоб беради.

3,4,5 квартира билан қурилган уйлар асосан ўрта қаватли 5,6,7 квартиралар билан қурилганлар 2 қаватлардир. Уларнинг участкаси

зоналарга булган: Яшаш зонаси ва ҳовлиси билан томорқа зонаси ва хужалик иморат зонаси, ҳовлили уйлар қишлоқ аҳолисига узининг иқтисодий, функциявий ва табиий – иқлимий шароитларнинг тулиқ ҳисобга олинганлиги ва қулайлиги билан маъқул бўлмоқда. Бундай уйларни қуриш ҳозирги қишлоқ қурилишининг муҳим йуналиши бўлиб у давлат томонидан қулаб қувватланган ва Республика архитектура ва қурилиш ишлари Давлат қумитаси қишлоқларда давлат, жамоа хужаликлари, кооператив усулида ва якка тартибда турар жой қурувчилар учун ҳовлили уйларнинг янги типовой, якка тартибдаги ва экспериментал лойиҳалари тасдиқланди (расм 23,24.)

Кейинги босқичда «Ўзгинроселвстрой» институти томонидан давлат ва колхоз қурилиш учун республика қишлоқ ҳудудларининг демографик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда 3,4,5 ва 6 хонали бир ва икки қаватли ҳовлили уйларни вариант лойиҳаларини ишлаб чиқди, ҳар хил ҳудудларнинг иқлимий шароитига кўра қуйидаги турларга бўлинади: бир қаватли 4,5 ва 6 хонагача; икки қаватли хоналар икки сатҳда жойлаштирилган квартиралари билан. Уларда бир ҳовлили бўлиб уй ва кириш дарвозаси куча томондан жойлаштирилган ҳовлининг бошқа периметрида ёзги ошхона, хужалик иншоотлари жойлаштирилган, ҳовли эса регионал зоналарга бўлинган яхши кукаламзорлаштирилган ва ободонлаштирилган.

Булардан ташқари институт томонидан блакировкали уйлар сериясини ҳам ишлаб чиқилган. Улар ҳовлили уйлардан фарқ қилиб одатда икки қаватли бўлиб 3,4,5,6 хонали квартиралари уйлардир, ҳар бир квартира икки соҳада: биринчи ва иккинчи қаватларда жойлаштирилган. Биринчи қаватда умумий хона (Меҳмонхона) ошхона, айвон (терасса) Сан.узел ва ота-оналар ётоқхонаси, иккинчи қаватда ётоқхоналар жойлаштирилади. Бу ерда квартираларга икки томондан куча ва ёндош участкадан кирилади.

Блокировкали уйларни куча бўйлаб ёппасига, куча чизигидан 4-6 м масофада жойлаштирилади. Куча томондан, уй олдида кичик гулзор – богчалар, орқа томонида, ҳар бир квартиранинг олдида участкалар

жойлаштирилган. Блакировкали уйларнинг квартиралари хоналар хар икки томонга чиққанлиги сабабли уларнинг ориентацияси чекланмаган.

Квартиралар қошидаги участкаларда, оила шахсий ёрдамчи хужалигини юритиш мумкин. Бундан ташқари, блокаровкали уйлар билан турар жой иморат қурилиши зичлиги 2-3 мартда ошади. Бу эса турар жой қурилишига сарфланадиган инжинер – коммуникация ва ободонлаштириш харакатларининг анча камайишига олиб келади. Блакировкали уйлар билан ҳовлили уйларни турар жой иморат қурилишида қуллаш эса аҳолии пунктининг қиёфасини бадий жихатда яхшилади ва куча силуэтини куп хилликка олиб келади. Шу билан бир қаторда кейинги йилларда Қишлоқ турар жой қурилишда ва лойихалаш тажрибасида ҳовлили уйлар планировкасининг қулай усуллари: уйларни куча қизил чизигидан бошлаб ҳовлига кириш, шахсий транспорт воситасини сақлаш ва гараж вазифасини бажарувчи «блок-вставка»лардан фойдаланилмоқда. Бир ёки икки квартирали ҳовлили уйларда миллий меъморчилигимиз услуби «дарвоза - долон» лар кенг қулланилмоқда натижада узлуксиз тушунтирилиб қуриш услуби, айна вақтда ҳам ҳовлили уйларга, блакировкали уйларга хос булган барча қулайликларни яратади ва қишлоқларимиз қиёфасини куп хилликка олиб келади. Қишлоқ ва шаҳар турар жой қурилишида кенг тарқалган ҳовлили (якка тартибда, куш квартирали) уйлар билан ҳам қурилмоқда. Улар айникса туман ва қишлоқ марказларида қурилаётган икки қаватли секцияли ва галереяли турдаги уйлардир. Блакировкали ва куп квартирали уйлар (секцияли ва галереяли) саноатлашган туман марказлари, қишлоқ агросаноат комплекслари, совхоз ва колхозларнинг йирик марказлашган посёлкаларининг иморат қурилишида қулланилмоқда. Чунки бундай аҳолии пунктларида кичик оилалар ёшлар, қишлоқ интеллигенцияси оилаларига мулжалланган [16,19,27].

Кейинги 1980-1986 йилларда «Ўзгипросельстрой» институти томонидан Қишлоқ жойларда якка тартибда уй-жой қурувчиларга

мулжалланган ҳовлили уйларнинг қатор намунавий лойихалари ишлаб чиқилди. Бу уйлар асосан бир қаватли 3,4,5 ва 6 хонали уйлардан иборат. Улар бир ва икки оилаларга мулжалланган блокировка қилинган уйлардир. Серияда уйлар ҳовли ва хужалик иморатлари билан билан лойихаланган. Улар Республикамизнинг барча иқлимий районларига мослаб ишланган ва 7-8 балли зилзила бардошлик қилиб лойихаланган. Бу турдаги уйлар маҳаллий урф – одатларни ва аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда лойихаланган.

II-боб хулосаси

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида амалга оширилган кенг кўламли ислохотлар миллий давлатчилик ва суверенитетни мустаҳкамлаш, хавфсизлик ва жамиятда қонун устуворлигини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини таъминлаш учун муҳим пойдевор бўлди, халқимизнинг муносиб ҳаёт кечириши, фуқароларимизнинг бунёдкорлик салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратилди.

Иқтисодиётда маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқарув тизимидан мутлақо воз кечилиб, бозор ислохотлари босқичма-босқич амалга оширилгани ва пул-кредит сиёсати пухта ўйлаб олиб борилгани макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодиётнинг юқори суръатлар билан ўсишини, инфляцияни прогноз кўрсаткичлари даражасида сақлаб қолишни таъминлади ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, фермерлик ҳаракатини ривожлантириш учун кенг имкониятлар ва қулай шароитлар яратилишига хизмат қилди.

Айни вақтда мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт йўлининг чуқур таҳлили, бугунги кунда жаҳон бозори кескин ўзгариб, глобаллашув шароитида рақобат тобора кучайиб бораётгани давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун мутлақо янгича ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш ва рўёбга чиқаришни тақозо этмоқда. Дастурнинг амалга ошириши ҳар бир қишлоқ фуқаролари

йигинини худудини архитектуравий-режавий ташкиллаштириш лойихаси (АПӨТ) билан хар бир аҳолии пунктини эса, батафсил режалаштириш лойихаси билан бирга ишлаб чиқилган бош режа эскизи билан таъминлаш ҳамда амалга оширилиши режалаштирилаётган қурилиш ишларининг биринчи навбатини белгилаш имкониятини беради.

Шу борада, «Қишлоқ қурилиш лойиха» институт институт томонидан қишлоқ уй – жой биноларининг наъмунавий лойихаларини ишлаб чиқиш буйича Республиканинг ҳамма худудларини 5 – та қурилиш иқлимий зоналарга булиб, улар учун зилзила бардошлиги 7-8 баллга тенг булган қишлоқ уйларнинг 22 намунавий лойихаси, шунингдек ижтимоий – маиший объектларнинг 16 намунавий лойихаси ишлаб чиқилди.

3 -боб. Энерго тежамкор ўрта қаватли турар жой уйларни шакллантириш ва ривожлантириш хажмий-режавий тамойиллари.

3.1. Хонадонларнинг тузилиши ва хажмий-режавий ташкиллаштириш

Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнини ва бу жараён қишлоқ аҳолисини турмуш даражасига ҳам катта таъсир кўрсатмоқда. Қишлоқларда катта ва кичик фермер хужаликлари, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик ишлаб чиқариш корхоналари ва ҳоказолар пайдо булмоқда. Булар ўз навбатида қишлоқ аҳолисининг турмуш аҳолисининг яхшиланишига олиб келади ва ўз навбатида турар жой биноларини структурасини бирмунча узгаришига олиб келади. Масалан: катта фермер хужаликларида эса молхона, товукхона ва самонхоналар турар жой биноларини бирга ишланиб унинг катта қисмини ташкил қилмоқда.

Ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни рағбатлантириш сиёсатини давом эттириш ҳамда, энг аввало, истеъмол товарлар ва

бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босиш, тармоқлараро саноат кооперациясини кенгайтириш;

иқтисодиётда энергия ва ресурслар сарфини камайтириш, ишлаб чиқаришга энергия тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, иқтисодиёт тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш;

фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари самарадорлигини ошириш, янгиларини ташкил этиш;

хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш, ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда хизматларнинг ўрни ва улушини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар таркибини, энг аввало, уларнинг замонавий юқори технологик турлари ҳисобига тубдан ўзгартириш;

Якка тартибдаги хужаликларда эса уз турар жойларида кичик корхоналар ташкил қилиш билан бирга турар жой хонадонларини структурасини кенгайтирмоқдалар.

Мисол килиб: ташқи ховлида кичик тегирмонлар, устахоналар, тикиш – бичиш цехлар ва бошқаларни ташкиллаштирмоқда.

Якин келажакда қишлоқ турмуш тарзи тубдан узгариб янгича тус олиши мумкин. Фермер хужаликларининг турларига ва уларнинг қандай иш билан шугулланишларига қараб у берда яшайдиган аҳолининг ижтимоий яшаш жараёни ҳам узгариб боради. Мисол учун: Корамол ёки қўй боқиш билан шуғулланадиган фермер хужалиги аҳолии яшайдиган қишлоқдан маълум масофада жойлашган бўлади.

Фермер хужалигини бошқариб унда ишлайдиган оила аъзолари ҳар куни ишга бориб келиш учун маълум вақт сарфлайдилар. Ишнинг яхши бориши учун уларнинг яшаш жойлари фермага якин жойда бўлиши маъқул бўлиб қолади. Шундай қилиб ферма хужалиги атрофида турар жой биноларини қурилади. Вақт утиши билан ферма хужалиги катталашиб ишчилар сони купаяди, натижада турар жой бинолари ва агросаноат

мажмуалари пайдо булади. Собик Совет иттифок даврида, шаҳар турар жой тизими таркибидаги, хужалик, тадбиркорлик ва бошқа турдаги ишларни жамоат, давлат корхона ва ташкилотларига берилган эди. Шу сабабли оила турар - жойида, оиланинг биологик ижтимоий ривожланиши, уй-рузгор ишлари, дам олиш, меҳмонларни кутиб олиш, маросимларни утказиш кабилар колдирилди. Бу борада социологик-демографик илмий-тадқиқотлар утказилиб, турар жой уйлар ва уларнинг квартираларини қандай ривожлантириш ва нормативларни аниқлаш борасида ишлар олиб борилиб, турар жойларни лойихалаш ва қуриш буйича ҚМҚ лар яратилди. Шу ҚМҚ лар буйича квартира ва турар - жойлар лойихаланди ва қурилишлар амалга оширилд [13,16,18,25].

Давлатимиз мустақилликка эришилгандан кейин, Бош қомусимизда, ҳамма мулкларга рухсат берилди. Қишлоқ ва шаҳарларда квартиралар, уйлар привитизация қилиниб, хусусийлаштирилди. Натижада, Республикаимизнинг қишлоқ, туман марказлари ва шаҳарлари аҳолилари хусусий хужалик тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш билан шугуллана бошладилар ва турар - жойларини шу йуналишга мослаштира бошладилар.

Натижада, қишлоқ ва туман марказлари бу жараёнга тулиқ тайёр эмаслиги маълум булди. Бу жараённи бошқариш учун тулигича меъёрий хужатлар Республика архитектура ва қурилиш қумитаси, шаҳар ва туман хокимиятлари томонидан ишлаб чиқилмаган. Расмларда келтирилган фактлардек республика қишлоқ ва туман марказлари стихияли турар жой қурилишини олиб бормоқдалар.

Шу боисдан ишга анъанавий халқ уйларида бу масала қандай ечилгани ва турар - жой тизимида қандай жойлаштирилган? Бу масалани Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг анъанавий халқ уйлари тизими урганилди, лойихалаш ва қурилиш тажрибалари таҳлил ва хулосалар қилинди.

Иккинчи босқичда, ҳозирги кунда аҳолининг меҳнат фаолиятини турар жойларда олиб бориши буйича илмий кузатишлар утказилди. Натижада меҳнат фаолияти турлари буйича қишлоқ, туман марказлари учун кам қаватли турар жой уйларнинг турлари аниқланди:

Хўжалик, хўжалик-тадбиркорлик, хўжалик-ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш-тадбиркорлик.

Шу юқорида келтирилган турар жой уйларнинг хужалик типлари зоналари схемаси (моделли) ва урта қаватли уйларнинг намунавий типларининг зоналари схемаси (моделли) аниқланди (расм 25,26).

Тадқиқот натижалари (1-бобга қаранг) кўрсатадиган маҳаллий шароит (ижтимоий - демографик, табиий - иқлим, моддий ва индустриал базаси ва бошқалар,) лар хусусиятидан келиб чиқиб Навоий вилоятида қишлоқ турар жойларнинг меъморчилик ечимига, яъни унинг ҳажмий – режавий ва ҳажмий-фазовий ташкил этилиши, конструктив ечимларга ва бутун турар - жой иморат қурилиши муҳитини шакллантиришига уз таъсирини кўрсатди.

Тадқиқотлар (2-бобга қаранг) кўрсатадики, қурилиш услубларини қўллаш ҳамда замонавий қуриш материал ва конструкциялар биргаликда талаблар шартлари турар - жой гуруҳини ташкил этади. Бу шарт ва талаблар қишлоқ турар – жойлар меъморчилигини аниқлайди, унинг шаҳарсозлик ҳаракатини таъминлаш, қаватлари режа ва конфигурацияси, композицияси (масштаб, пропорция, ритм) ориентация, инсоляция каби масалаларни белгилайди.

Турар жойларни ҳажмий - режавий шакллантириш ва ҳажмий фазовий ташкиллаштиришда тадқиқотлар шуни кўрсатадики асосий фактор - бу табиий - иқлим шароитларидир. Ушбу қонуниятнинг қўлланиши, социал-демографик, табиий-иқлимий факторлари турар жой архитектурада, турар – жой иморат шаҳар қурилишида ва уларнинг таракқиёти асосида турар-жойларни лойиҳалаш, турар-жойларнинг ривожланиш истиқболи ва янги авлодларни ишлаб чиқишда манна шу қонуниятлар ётади [12,13,14,20,22].

Шаҳар турар - жойларнинг режавий тузилиши ва ҳажмий – фазовий композициясини комплекс ва системали тадқиқот қилиш натижасида, ишда, қуйидаги тамоилларидан иборат шаҳар ҳовли турар-жойларнинг архитектуравий-режавий тузилиши ва ҳажмий - фазовий ташкиллаштириш ва шакллантиришнинг асосий тамоиллари ва усуллари аниқланди.

Республикаимизда ва чет эл хориж мамлакатлари лойиҳа ва тажрибалари буйича, ўрта қаватли турар–жой уйларнинг «блок+квартира+ҳовли хужалик+тадбиркорлик+ блок-уй» буйича

прогрессив турлари аниқланди.

1. Блок квартира ва социал-фазовий турлари буйича блок-уй ва блок квартира ҳамда блок+квартиралар хужалик блокларини дифференциаллаш ва номенклатурага квартираларни гуруҳлаб бирлаштириб ва ташкиллаштириш.

2. Ўрта қаватли ҳовлили турар – жой уйлар тадқиқ қилиниши натижасида ўзимизнинг ва хориж мамлакатлари турар–жойнинг уйлари прогрессив блок+квартира+уйларидан истиқболда турар–жой уйлари номенклатурасини тузиш.

3. Ишлаб чиқилган модель асосида ўрта қаватли ҳовлили турар – жой уйларини шакллантириш, ташкиллаштириш ва ривожлантириш талаблари аниқланди.

Ўзбекистоннинг минтақавий маҳаллий ҳудудларининг табиий-иқлим шароитлари буйича турар жойларни лойihalаш меъморий - қурилиш ишларини амалга оширишда маълум бир узларининг махсус талабларига эга. (1-бобга қarang). Яъни республика шароитида доимий омиллардан - табиий-иқлим шароитларидан қуёш радиациясининг юқори даражаси, тез ўзгарувчанлиги ва қуруқлиги, аммо шу билан бирга регионал фаркланишга эга. Бу асосий фактор республиканинг барча ҳудудларида, ёзги даврда ҳаво ҳароратининг юқорилиги, термик муддатнинг давомийлиги (2-3 ой давом этади) дискомфортлик шароитлар ҳуқумронлиги ҳисобланади. Шунинг учун бу фактор жуда муҳим бўлиб, ёз даврида турар- жойларнинг квартира хоналарини ва турар – жой иморат қурилиши ҳудудларини бош факторлардан ҳимоялаш ва уларда янги тури - «усувчи уй»ни яратиш имконини беради [27].

Таклиф қилинаётган «усувчи-уй» - «блок-квартира+ҳовли+уй» бир вақтнинг узида 1-2-қаватли бўлиб кейинги оиланинг сифат ўзгариши бўлганда 3-қаватли ҳаттоки 4-қаватли уйларга айланиши мумкин. Бундан ташқари, «Блок-квартира+ҳовли+уй» бирлаштирилаётганда, горизонтал ва вертикал коммуникация - галерея-корридорлар куча тизимига киритилади. Бу тизим уйларни гуруҳлаштиришнинг турар жой мажмуалари яъни

маҳаллани ташкиллаштиришда асосий композициявий усул бўлиб хизмат қилади. Лойихаларда 4-5-6 ва 7-8-хонали квартираларнинг функциявий-режавий ечимлари берилган (расм 27,28).

Бу «усувчи» уй» лойихаси Самарқанд вилояти, ва шаҳри, туман марказлари ва шаҳари айниқса архитектуравий-иқлимий районининг табиий-иқлим шароитига, оилаларнинг социал-демографик ва иқтисодий талабаларга тулиқ жавоб беради. Республикамиздаги ва хориж мамлакатлари лойиха ва қурилган ўрта қаватли ҳовлили турар жой уйларнинг илгор типлари киритилган ва шулар асосида тузилган уйлари номенклатураси ва модель асосида турар жой уйларни лойиҳалашни тавсия этилади.

Юкори комфортлари ўрта қаватли турар жой уйлар хоналарининг таркиби ва майдонларининг улчамлари

Хоналарнинг таркиби	Яхшиланган классдаги (бир оила учун уй) квартиралар				Юкори классдаги (бир оила учун уй) квртиралар			
	Хоналарнинг тавсия этилган иайдонлари м ²							
	3-хона-ли	4-хона-ли	5-хона-ли	6-хона-ли	6-хона-ли	7-хона-ли	8-хона-ли	9-хона-ли
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Яшаш ва истикомат қилиш хоналари								
Умумий хона	27	27	30	30	30	30	40	48
Меҳмонхона	-	-	-	-	24	24	24	24
Ошхона (емакхона)	-	-	-	-	15	15	15	20
Ота-она ётоқхонаси	16	16	16	16	20	20	20	20
Болалар уйнайдиган хона-ётоқхона	-	-	-	-	20	20	20	20
Кабинет (кутубхона ва бошқалар)	14	14	14	14	20	20	20	20
1 кишилиқ ётоқхона	-	12	12	12x2	-	14	14	14
2 кишилиқ ётоқхона	-	16	16	16	-	-	18	18
Яшаш майдони	57	85	88	100	129	143	171	196
Ердамчи хоналар								
Дахлиз ва коридорлар	10	10	12	12	12	14	16	18

Ошхона	10	10	12	12	12	12	15	15
ҳожатхона, ванна - хона ва ҳоказо	9	9	9	12	12	12	15	15
Омборхона ва жавонхона	4	4	5	5	10	10	10	10
ҳаммом	-	-	-	-	10	10	10	10
Умумий майдон	33	33	33	41	56	58	61	68

*Юқори майдон классдаги квартираларнинг (бир оила учун уйларда) меҳмонхоналар (лойиха топшириги мувофиқ) оддий классда қолдирилиши мумкин [22].

3.2. Ўрта қаватли турар жой уйларини ва блок-секционный методик классификацияси

Маълумки, ҳозирги вақтда кичик ва шаҳарлардаги ўрта қаватли турар жой бинолари қурилишининг 30 фоизи замонавий турар жойларга қўйиладиган талабларга жавоб беролмайдиган эски намунавий (типовой) лойиҳалар буйича амалга оширилмоқда» Булар 210, 310, 77 серияларга тегишли 2-3-4 қаватли уйларнинг ҳамда 3-5 қаватли уйларнинг лойиҳаларидир. Ушбу лойиҳаларда халқ маҳаллий уйларига мос қулайликлардан фойдаланилмаган меъморий ечимлар мавжуд бўлиб, энг муҳими хонадонлар (квартиралар) ҳовлисиз, ҳовли билан узвий боғланмаган ҳолда лойиҳаланган. Хонадонлар ёзги хоналари (лоджия, веранда)нинг эни эса 1,7 метрга яқин бўлиб, умумий яшаш хонаси ва ошхона олдини тусиб қуйганлиги туфайли оиланинг, айниқса катта оилаларнинг ёзги турмуш тарзини қаноатлантирмайди.

1966 йили Москва ЦНИИЭП жилища лойиҳа института Тошкент шаҳри учун тажриба Ц-94 туркумли 2 қаватли уйлар лойиҳаларини ишлаб чиқди. "ТашЗНИИЭП" институти эса 144,101 туркумидаги намунавий лойиҳаларни такомиллаштириш устида иш олиб борди.

Аксарият ижодий изланишлар ушбу уйлар лойиҳаларида, дастлабки босқичда, биринчи қаватда ёзги хоналарни тараққий эттиришни, кейинги босқичда эса квартиралар олди боғларини ташкил қилишни таклиф этдилар. Аммо қаватларга қўйиладиган хонадонлар олди боғлари

иктисодий жиҳатдан тежамсиз бўлиб, бизнинг тез ўзгарувчан иклимли мураккаб шароитида, айниқса қиш пайтларида фойдаланишга ноқулайдир. Бу эса уйлардаги ёзги хоналарни самарали, тежамли ва мақсадга мувофиқ тарзда ечиш зарурлигини, турар жой таркибида ички ҳовли ташкил қилиб, уни уй хоналари билан қулай боғлаш масаласини тақозо этади [12,18,27].

Ушбу маънода асрлар давомида халқимиз томонидан яратилган ташқи ва ички ҳовлили анъанавий уйлар зур қизиқиш уйғотади. Бухоро, Самарқанд, Хоразм анъанавий уйларнинг меъморий тузилиши халқимизнинг уй-жойларга булган барча талабларини қондириш ва қулайлиги ёрқин амалий мисоллар бўла олади. Ушбу уйларнинг ҳажм-фазовий композицияси асосида барча яшаш ва ҳўжалик иморат билан мутаносиб боғланган муъжаз ҳовлилар тизими ётади.

Бухоро ва Хоразм уйларида ташқи ва ички ҳовлилар муҳити уйнинг ҳажмий-фазовий композицияси билан омихта тарзда боғланиб кетиб унинг таркибий қисмини ташкил қилади ички ҳовлилар сугорилмасида, қисман кукаламзорлаштирилган, бир-икки меваги дарахт, тоқлар ва муъзаж гулзорлар билан ободонлаштирилган. Вазифаси, фазовий тузилиши ҳамда қулланилган ечимлар услуби бўйича Хоразм уйларида катта кичик айвонлар ва яшаш хоналарининг ички ҳовли атрофида жойлашиши, яшаш хоналари ва айвонлар билан бир-бирига қарама-қарши тарзда шимол ва жануб томонларга қараб аниқ йуналтирилган. Шимолга қараган катта, яъни уллу айвон икки ошён баландлигида, қолган хоналар ва жанубга қараган кичик, яъни терассали-айвон бир ошён баландликка эга.

Бухоро уйларининг ҳажмий-фазовий композиционвий тузилишида қуйидагича ечимлар ажралиб туради: ташқи ва ички ҳовли атрофида ёзги ва қишги хоналарнинг периметрал жойлашиши, ёзги ва қишги хоналарнинг қарама-қарши ҳолатда, айрим ҳолларда ички ҳовлининг уч томони бўйлаб жойлашиши кўзда тутилган. Ташқи ва ички ҳовли уч томондан иморатлар, туртинчи яъни куча томондан девор билан чегараланган. Ёзги хона ва айвонлар қатъиян шимолга, қишқилари эса жанубга қаратилган [18,19,27].

Халқ уйларининг анъанавий Самарқанд шаҳри типи алоҳида хусусиятларга эга. Уларда уйларни икки қисмга: ичкари ва ташқари ҳовлиларга бўлишни анъанавий ҳисобланиб, ободонлаштирилган ички

ҳовли периметри буйлаб жойлаштирилган турли хоналар ва айвонлар тизими ташкил қилади.

Замонавий уй-жой бинолари қурилишига келсак, бу ерда ёзги хоналар квартираларнинг олдида «балкон», «лоджия», фойдаланилувчи томлар, «терраска», «веранда», каватлардаги муъжаз ховличалар тарзида 12 дан 24 кв.м.гача сатҳда ишланиб келинаётганининг гувоҳи бўламиз (расм 29,30).

Анъанавий халқ уйларида эса ёзги хоналар, (айвонлар ва бошқалар) усти ёпиқ 2 ёки 3 томонидан бекитилган, тарҳи тўртбурчак шаклида, яшаш хоналаридан баланд айвонлар тарзида ҳамда офтобдан ишқомлар билан тўсилган фойдаланувчи томлар кўринишда ишланган. Аммо энг қулай яшаш муҳитини куча тамондан ҳоли булган ички ва ташқи ховлили уйларда яратиш мумкин.

Бунда ҳовли уйдаги яшаш хоналарининг узвий давоми ҳисобланиб ва ярим очик, айвонлар билан омикта қўшилиб кетиб, атрофига уйнинг таркибий қисмларини бирлаштирувчи нафакат бошлангич ядро, балки хужалик ва уй-рузгор юмушларини, (таом тайёрлаш, ва бошқалар) овқатланиш, дам олиш, уклаш, меҳмон кутиш каби асосий вазифаларга қулай булган, ҳолилаштирилган ва айни пайтда очик, жой ҳамдир. Ҳовлининг одатдаги шакли квадрат ёки бир ярим квадратга тенг булган тўғри тўртбурчакдир. Ҳовлининг улчамлари одатда яшаш хоналарининг баландлиги билан узвий боғланган, эни ва буйи эса асосий яшаш хонасининг баландлигидан сезиларли катта [7,21].

Ўрта қаватли анъанавий уйларнинг тарҳи ва тарзи, ҳажмий-фазовий тузилишини ўрганиш шуни курсатадики, ички уйлар қатор қулайликларга эга , бўлиб, булар: уйнинг ички ҳовли қисмини ёз кунларида офтобдан сақлаш, ёздаги иссиқ, шамол, чанг-тўзондан, кишнинг совуқ шамолидан тўсиш, ёзда оиланинг асосий турмуш жараёнини ҳовли саҳнида кечади, бундай уйларни тигиз ёнма-ён қуриш мумкинлиги туфайли қурилиш ҳудуди ҳисобига юкори тежамкорликка эришиш каби хусусан уй режаси тузилишидан келиб чикувчи қатор меъморчилик имкониятларидан иборатдир (расм 31).

Шуни таъкидлаш зарурки, Республикамизнинг қишлоқ, кичик шаҳар ва туман марказларида, ўрта ва катта шаҳарларга нисбатан аҳолининг турмуш тарзи, яшаш жараёни, кишиларнинг уй-жойга ва оилага бўлган

муносабатлари халқ анъанавий тус ва шаклларда давом этиб келмоқда

Бу ҳолат қишлоқ ва кичик шаҳарларда ҳам замонавий уй-жой муаммосини ҳал қилишда асосан анъанавий уй-жойлар қурилишини меъморчиликда тарғибот ва услублардан кўпроқ, фойдаланиш зарурлигини тақозо этади.

Лойиха илмий тадқиқот ва бошқа институтларининг бу соҳадаги қўйиллик-илмий тадқиқот ва лойиха иш тажрибаларига қўра, иссиқ иқлимли Ўзбекистон шароитида турар - жой уйлар ва хонадонлар қўйидаги асосий хоналар гуруҳидан: шахсий яшаш хоналари, умум оилавий яшаш хонаси, шахсий гигиена хоналари (ванна хона, хожатхона, душхона), хужалик хизмати хоналари (ошхона, хужалик хонаси, кирювиш хонаси), боғловчи хоналар (дахлиз, каридор ва галерия, холл, долон), хужалик ускуналарини сақлаш ва жойлаштириш хоналари (омборхона, казнок, озик-овкатларни қишда сақлаш хонаси) ва уларни қаватлар аро жойлаштириш, ҳамда ҳовли сатҳи билан қўлай боғлашни ташкил қилишдан иборатдир.

Ушбу хоналар гуруҳидан тузилган турар-жойларнинг ҳажмий-фазовий композицияси ва режасини маҳаллий талаблар асосида лойиҳалаш Республикамиз табиий-иқлим шароитидан ташқари маҳаллий ижтимоий-демографик омиллар, кўп болали оилаларнинг яшаш анъаналари, оила турмуш тарзи ва унинг ёзги яшаш шакли каби ҳалқилувчи омилларга асосий эътиборни қаратишни талаб қилади.

Дарҳақиқат, Республикамиз иқлим шароитида ёзги иссиқ давр узок, ва кийин кечганлиги сабабли оила турмуши юмушларини асосан салқин мўъжаз иқлим ҳосил қилувчи ташқи ва ички ҳовлида ташкил қилишни, ёзги хоналарни горизантал ҳовли билан омехта боғлашни, ошхона, ҳовли ичи майдонини ҳамда асосий хоналарни горизонтал ва вертикал табиий шамоллатишни мувофиқлаштиришни талаб қилади. Масалан, бизнинг шароитимизда ошхона ва хужалик хоналарини ёруғлантириш, ҳовли майдони орқали алоҳида ҳоли равишда шамоллатиш мақсадга мувофиқ ва хоказо [19,23,24].

Кўриб турибмизки, маҳаллий талаблар асосида замонавий уй-жойлар режасини такомиллаштиришда қўп болалик ва уч авлодли оилалар турмуш тарзининг кечишини, хоналар ва ҳовли, маданий маъиший ва хужалик

хоналарни ташкил қилиш ва улардан фойдаланиш хусусиятларини алоҳида урганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, кўп болали хамда бир-икки авлодий оилаларда оила турмушини ташкил қилиш, болалар тарбиясини яхши йулга қўйиш, оила аъзолариганг дам олиши ва овқатланиши умум оилавий ва шахсий яшаш хоналарини тўғри жойлаштиришга куп жихатдан боглиқдир.

Оила аъзоларининг ортиб бориши, қишлоқ оилаларда болаларнинг тугилиши, уларнинг тугилиш оралиги асосан 1,5-2 йилни ташкил қилиб, бу эса болалар ва шахеий яшаш хоналарининг жойлашишига алоҳида эътибор беришни тақозо этади.

Ижтимоий кузатувлар шуни курсатадики, қишлоқ ва шаҳар мухитидаги уйларда умум оилавий хонани (меҳмонхона) сифатида фойдаланиб, асосан дам олиб ҳордиқ чиқариш, меҳмон кутиш, оила бошлиқларининг хусусий мутооласи ва шахсий машгулотлари учун фойдаланилади. Айни пайтда ёзги хоналар ва ховли, айниқса, ёзги шароитда барча оилавий юмушларни бажариш жараёнини утказишни уз зиммасига олади [13,16].

Катта оилаларда ётоқхоналарнинг сони ва тукри жойлаштириш оилада ором олиш ва қулайлик яратиш демакдир. Бундай оилаларда болалар хоналари нафақат ухлаш, балки болаларнинг уйинлари билан машгул булиш хонаси ҳамдир. Шуни хамда одоб ва тарбия омилларини назарга олиб болалар хоналарини ота-она хонаси ва қария ота-оналар хонаси иложи борица ҳолилаштириш мақсадга мувофиқдир. Айни пайтда ота-оналар хонасида 0-4 ёшгача бўлган болаларни ухлаш ҳолатлари диққатга сазовордир. Умуман кўп болали ва куп авлодли оилаларда болалар ва катталарнинг шахсий яшаш, яъни ётоқ хоналарнинг турини шакллантириш ва жойлайтириш уйни лойихалашда муҳим роль уйнайди. Маҳаллий миллат оилаларига хос бўлган яна бир муҳим нарсa қарияларнинг мавқеи ва оилада тутган ўрнидир. Айни пайтда қария ота-оналар болалар тарбиясида ва уй-рузгор ишларида оиланинг энг яқин маслаҳатчиси ва кўмакчисидир. Шунинг учун ҳам уларга бўлган ҳурмат эътибор чексиз, ховлида улар учун алоҳида яшаш хоналари ташкил қилиш эса халқимиз удумидир. Қариялар хоналарини ховлида алоҳида кириб-чиқувчи эшиклар билан таъминлаш

мақсадга мувофиқдир [13].

Келажакда халқимизнинг маданияти ва қизиқиш доирасининг тобора ошиб бориши билан, эркин ижод, хусусий мутоала, малака ошириш каби юмушлар уй хоналари таркибида ҳар бир катта ёшдаги оила аъзоларининг шахсий машгулотлари учун алоҳида ишлаш хоналари ва жихозларини ташкил қилишни ҳам тақозо этади.

Шундай қилиб, назарий мулоҳазалар ва илмий-тадқиқотлар шуни курсатадики, яқин келажакда Республикамиз қишлоқ кичик шаҳарлари ва туман марказларида оиладаги шахсий яшаш хоналари қуйидаги кўринишларда бўлиши кузда тутилади.

- оиланинг барча ёшдаги ҳар бир аъзолари учун ўзгарувчан (универсал) ётоқхона тусдаги шахсий яшаш хоналари (ухлаш, хусусий мутоала, касб фаолияти, ва бошқа юмушлар учун);

- эр-хотин ётоқ хонаси (0-4 ёшлик боланинг ухлаш жойи билан);
- қария ота-оналарнинг яшаш хонаси (ётоқхона);
- умумий хона оиланинг дам олиш, ва бошқа юмушлар учун;
- меҳмонхона+кабинет;
- яшаш ҳовлиси.

Қишлоқ аҳолисининг асрий турмуш удумларига кўра, хонадондаги овқатланиш хонаси оила аъзоларининг дам олиш, ўқиш ва бошқа юмушлардан буш пайтлари биргаликда бўладиган асосий жойидир. Бу жой рус тилидаги «кухня», яъни учоқ боши маъносини ҳам англатадиган суздан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам хонадонда овқатланиш жойи Республикамиз шароитида ўрта қаватли уйларда узига хос шарқона тарзда ечилиши лозим. У оила аъзолари учун доимо бирга бўладиган, йигиладиган, ўзаро мулоқот қиладиган «макон» вазифасини ҳам бажариб, яхлит ҳолда - овқатланиш жойи, умумий хона тарзида ечилиши маъқулдир. Қишлоқ аҳолиси томонидан уйларида овқатланиш жойини асосан қуйидагича уч хил кўринишда ечилиши кузатилади:

- овқатланиш ва дам олишни ҳовлида алоҳида махсус жойда ташкил қилиш;
- ошхона ва унга ёрдамчи хоналарни уйнинг асосий таркибий

қисмидан ажратиш ва умумий хонага якинлаштириш;

- янада ривожлантирилган ҳолда, яъни ошхонани уйнинг ҳажмий тузилиши, умумоилавий хона ва ёзги хоналарнинг режалаштирилишига боғлиқ ҳолда ечиш.

Бунда умумоилавий яшаш хонаси, ошхона ва ёзги хоналарнинг ўзаро қулай боғланиши ўта муҳим ҳисобланиб, худди шу боғланиш каторида оиланинг овқатланиш жойи жойлашиши мақбулдир. Хонадоннинг ушбу хоналарини тўғри жойлаштириш йули билан шу вазифани удалаш мумкин.

Шундай қилиб, турли типдаги қишлоқ оилалар учун хонадондаги хужалик хоналарини турли тарзда: ошхона, ва овқатланиш жойи; ишчи ошхонаси; ёзги ошхона ва овқатланиш жойи; овқатланиш жойи ва меҳмонхона каби кўринишларда лойиҳалаш мумкин.

Самарқанд вилоятининг мураккаб иқлимий шароитида турар-жой меъморчилигининг асосий муаммоларидан бири хонадонда қишги ва ёзги турмуш тарзини ташкил қилишни такомиллаштиришдир. Расмий қурилиш меъёрлари ва қоидалари (КМК) га биноан кам ва урта қаватли уйларнинг ёзги хоналари одатда балкон, лоджия, веранда ҳисобланиб, улар уйларнинг ташқи қурилишига бадиий-эстетик тус беришда ўзига хос меъморий восита сифатида ҳам фойдаланиб келинмоқда. Аммо, юқорида таъкидлаганимиздек бу ҳилдаги ёзги хоналар иссиқ иқлим шароитида ёзги турмуш тарзини тўлиқ қаноатлантира олмайди.

Хонадондаги ёзги хоналарнинг асосий вазифалари рўзғор юмушларини бажаришни осонлаштириш, хонадонда қулай био-гигиеник шароит яратиш, хоналарни ташқи муҳит-табиат, қуёш ва тоза ҳаво билан боғлашдир. Республикамиз қишлоқ меъморчилигидан анъанавий уйларнинг ҳажмий фазовий тузилиши шундайки, улардаги ташқи ва ички ҳовли бутун уй ечимининг композицион маркази ҳисобланиб, хонадоннинг барча хоналарини ташқи муҳит билан боғлаб туради. Уларда қулланилган турли айвонлар уй билан ушбу ҳовли ва ташқи муҳит орасидаги зарур омихта боғловчи қисмлардир .

Хуш, ёзги турмуш тарзини қулай таъмин этувчи таркибий функционал қисмлар хусусан нималардан иборат? Халқимизнинг кўп йиллик

тажрибалари шуни курсатадики, кам қаватли ҳовлили уйларида ёзги хоналар асосан ташқи ва ички ҳовли, айвон, далон, очик терраса ва қуёш нуридан фойдаланувчи, сўрилар орқали тусилган фойдаланувчи томлардан иборатдир. Шулардан энг кўп тарқалгани ички ҳовлилар, айвонлар ва далонлардир. Уйнинг меъморий ечими, оила аъзоларининг сони ва оиланинг тузилишига қараб, ёзги хоналар кўриниши турличадир. Умуман ёзги хоналар халқ уйларида хонадон аъзоларининг ёзда доим бўладиган, овқатланадиган, дам олиш ва уз шахсий юмушлари билан шугулланадиган жойи вазифасини ўтаб келган. Айни пайтда бу хоналар уй-жой микро-иқлимни ташкил қиладиган ва яхшилашга ёрдам берадиган муҳим таркибий қисмлардир.

Ёзги хоналар ва ҳовли микро иқлимни текшириш ва уни бошқа текширув натижалари билан таққослаш шуни курсатадики, хонадонда ҳовлининг булиши ва унда ёзги хоналарнинг қулай ташкил этилиши иссиқ ҳаво ҳароратини 15^0-10^0 C тушуриб, намликни 20-25 фоиз оширишни таъмин этади.

Хонадондаги ёзги хоналар ва ҳовлилар сатҳини меъёрлаш, оила аъзоларининг сони, миллий-турмуш тамойили, фойдаланиш услуби ва табиий-иқлим шароитларидан келиб чиқиши лозим. Ушбу омилларни ҳисобга олиб ёзги хоналарни ва ҳовлини хонадон таркибида қуйидагича ҳолатларда ечиш мумкин:

- айвонни умумий хона ва ётоқхонаси ёнида жойлаштирган ҳолатда;
- терраса - айвонни умумий хона ва ошхона олдида ёки алоҳида, иккинчи қаватда ётоқхоналари ёнида жойлаштирган ҳолатда;
- ҳовлини эса икки томонидан қурилган ҳолатда;
- ҳовлининг периметри бўйича ёки уч-тўрт томонидан қурилган ҳолатда;
- ҳовли майдонини ёзги хоналар (айвон ёки терраса) ёрдамида икки ёки уч бўлақларга бўлинган ҳолда лойиҳалаш мумкин (3.2,3.4,3.5-расмлар).

Ҳовлининг шакли ва ўлчовлари, хоналар ва ҳовли майдонига қуёш нурининг қай даражада тушиши ва ориентациясига қараб аниқланиши мақсадга мувофиқдир.

Айвонларни турли баландликда, катта (кенг) ёки кичик шаклларда

куллаш мумкин. Террасаларни эса, яшаш хоналарига туташган ёки хоналар оралигида жойлаштирилгани маъкул [12,13,14,16,22].

Шундай қилиб, Самарқанд шаҳрининг мураккаб иссиқ табиий - иқлими шароитида ёзги хоналарни ва ховлиларни шакллантириш ва ривожлантириш уй қуришнинг нафақат таркибий қисми, балки хонадон микроиқлимини тартибга солиш ва ташқи очиқ муҳит билан қулай боғланишни таъминлаш ҳамдир. Айни пайтда бундай хоналарга езда дам олиш, меҳмон кутиш, ухлаш, хужалик юмушларини бажариш каби вазифалар ҳам юклатилиб, улар аҳолининг ёзги турмуш тарзини таъминлаш билан бир қаторда уйнинг бадиий-эстетик кўринишини тантанавор тусга киритувчи ўзига хос меъморий восита ҳамдир.

Маданий - маъиший, ёрдамчи хоналар ва хужалик ва ишлаб чиқариш бинолари. Ижтимоий кузатишлар шуни курсатадики, замонавий қишлоқ хонадонларда маданий-маъиший мақсадларда фойдаланишга мулжалланган умум оилавий яшаш хоналарининг вазифаси сезиларли даражада кенгайиб бормоқда. Оила аъзоларининг биргаликда телевизор қуриши, янги ахборотлар ва видеоманитофон телекурсатувларини томошо қилиши, оила аъзоларини қизиқтирувчи, ижтимоий – фазони ташкил қилишни тақозо этади. Бундан ташқари оилага қушимча даромад келтирувчи ақлий меҳнат билан шугулланиш учун ижодий устахоналар, шунингдек хонадонда алоҳида оилавий спорт-соғломлаштириш, ишлаб чиқариш-тадбиркорлик мажмуаларини ташкил қилиш шулар жумласидандир.

Техника тараққиёти ва ҳозирги иқтисодий қайта қуриш жараёни умумоилавий яшаш хоналари таркибида махсус кутубхона ва шахсий компютерлар билан жиҳозланган замонавий иш кабинетларини ҳам ташкил қилишни тақозо этмоқда. Бундай иш кабинетини махсус хона тарзида ёки кичикроқ оилаларда, умумий хона таркибидаги алоҳида иш зонаси тарзида шаклланиши мумкин [27].

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ҳозирги вақтда маҳаллий миллат

аҳолисининг телекурсатувларни томошо қилиш мақсадида ахлоқ ва одоб муносабатларини назарга олиб алоҳида хона ташкил қилиш анъанаси ҳам жонлантирилган. Куриб турибмизки, умум оилавий яшаш хоналарининг вазифалари кундан-кунга ошиб бормоқда. Овқатланиш, тантанали мароимлар дам олиш, телекурсатувлар томошаси, мафкуравий ва қизиқарли машгулотлар билан шурулланиш, меҳмон қабул қилиш ва бошқалар булар умумий хонанинг бугунги кундаги турли-туман ўзига хос куринишларидир, ва улар янги типологик қаторларни яратишни тақозо этади.

Маҳаллий миллат аҳолиси хонадонларидаги меҳмонхоналар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Миллий турмушимиз анъаналари билан боғлиқ булган ўзига хос тантанаворлик, тўй-марака, меҳмон чақириш ва меҳмонга бориш каби тамойиллар халкимиз онгига сингиб кетган, Ҳафтада бир-икки мартагача бўлиб турадиган бундай анъаналар умумоилавий хоналар таркибида алоҳида тантанавор жойни - меҳмонхона ташкил қилишни тақозо этади. Фаолияти турлича: хужалик турмуши, ишлаб чиқариш меҳнати ёки ва маданий-турмуш тарзидаги оилалар ҳам хонадонда алоҳида меҳмонхона ташкил қилишга интилади. Шунинг учун ҳам ҳатто турмуш тарзи турлича бўлган маҳаллий миллат оилаларида нафақат меҳмон кутиш, балки турли шодиёналар утказиш учун ҳам алоҳида жой ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Қишлоқ аҳолиси турмуш тарзида одатда бундай жой ошхона билан боғлиқ бўлиб уй ва ҳовли муҳитига қўшилиб кетган бўлади [13,18,21].

Турли-туман миллат ва оилалар турмуш фаолиятидан келиб чиққан ҳолда умумоилавий яшаш хонасини қуйидагича куринишларда талқин этишимиз мумкин:

- ошхона + овқатланиш зонаси + меҳмонхона;
- ошхона-овқатланиш + меҳмонхона + дам олиш зонаси;
- ошхона-овқатланиш зонаси + меҳмонхона + кабинет + дам олиш зонаси;
- ошхона + овқатланиш зонаси + меҳмонхона + кабинет + дам олиш

зонаси.

Ушбу умумоилавий хоналар хонадон таркибида яхлит универсал тарздаги қисман алоҳида бир-биридан ажратилган ёки ажратилмаган муҳитни ташкил қилиш мумкин. Демак умумоилавий функцияларнинг хилма-хиллиги ва уларнинг яхлит маконда универсал тарзда жойлашиши биринчидан меъморий режалаштириш воситалари ёрдамида оилага турмуш тарзига самарали хизмат курсатишни ташкил қилиш, қулай микро иқлим яратиш, иккинчидан, турли қиммат техникавий воситаларидан воз кечиш, учинчидан, хонадонда узвий боғланган яхлит фазовий муҳит ташкил қилиш ва шароитга қараб ушбу муҳитни узгартириб туриш имкониятига эга бўлишга ёрдам бериш демакдир [17].

3.3. Турар жой уйларнинг оптимал типлари таклифи ва уларни иморат қуришда қўллаш

Самарқанд вилоятининг турли архитектуравий-қурилиш районлари ўзига хос маҳаллий табиий-иқлим шароитларига эга. Шу билан бирга вилоятдаги барча шароитлар учун хос булган умумий хусусиятлар ҳам борки, булар: юқори даражадаги қуёш радиацияси, иқлимнинг (кундуз кунли, кечқурун, окшом, эрталаб) кескин ўзгарувчанлиги ва сувнинг камчиллигидир. Шулардан биринчиси энг бош омил ҳисобланиб, ёзги даврда вилоятнинг деярли барча ҳудудларида юқори даражада иссиқ ва қуруқ иқлим бўлиб, турар жойларда ноқулай яшаш муҳитини вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам турар жойларни ёзда ушбу бош омил таъсиридан муҳофаза қилиш ва хонадонда яшашга қулай биогигиеник шароит яратиш жуда муҳимдир.

Айни пайтда уй-жойнинг қулай ҳажм-режавий ечими ва шундай уйлардан тузилган турар жой гуруҳларини жойлаштириш услуби хонадонларда самарали шабада ва хавонинг ҳаракатини шакллантиришга, турар жой гуруҳларида ва ҳудудида шамол йуналишини ва тезлигини бошқаришга, жазирама иссиқ кунлари эса хавонинг уй ичида (соатга 0,1-0,5м) ва турар жой гуруҳлари ҳудудида шамолнинг (соатига 1-2,5м) тезликдаги ҳаракатига мос шароит яратишга, қуёш нури, радиацияси, иссиқ шамол, чанг-тузоннинг салбий таъсирини пасайтиришга қаратилиши

зарур. Бунинг учун эса куйидаги меъморий-режавий вазифалар тўғри ҳал этилмоғи лозим:

а) хонадон ички муҳитда ҳаракатни узаро кесишмайдиган функционал зоналар ва боғланишларга бўлиб чиқиш;

б) ёзги хоналарни ҳовлида мақсадга мувофиқ жойлаштиришга эришиш;

в) ҳовли муҳитини шакллантириш (1,2,3 ҳовлилик тарзида тузиш ва ҳовлини хонадоннинг барча хоналарини бир-бири билан қулай боғлаш);

г) хонадонда қулай био-гигиеник шароит яратиш ҳамда уйни 3 ёки 4 томонидан ёндоштириш (блокировкалаш) мақсадида барча хоналарни ички ҳовли муҳитига қаратиш;

д) хонадонни кушни хонадонларга ёндоштиришда ҳовли муҳитининг қулай жойлаштириш ва улчовларини назарда тутиш.

Юқорида баён этилган барча меъморий-режавий талаблар мажмуасидан келиб чиққан ҳолда, вилоятнинг қишлоқ, туман марказлари ва кичик шаҳарларида юқори тифизликда қуришга мўлжалланган, кам қаватли уй-жойларнинг туркумли тажриба лойиҳалари ишлаб чиқилди.

Туркумга турли катталиқда ва тузилишдаги оилаларга мўлжалланган, хоналар сони 4 дан 10 гача бўлган 6-та ҳовлили турар - жой лойиҳалари ишлаб чиқилди ва киритилган уйлар орасида 1-2 хоналик ҳовлили уйлар йук, чунки вилоят шароитида, айниқса, демографик, турмуш тарзи қишлоқ оилаларига яқин турувчи кичик шаҳарлар шароитида 1 -2 хоналик уйларга зарурат йук ҳисоби. Уч хоналик хонадонлар эса 2-4 кишидан иборат ёш оилаларга мулжалланган бўлиб, асосан улар учун махсус типдаги уйлар лойиҳаланади.

Вилоятида, айниқса қишлоқ ва кичик шаҳарларда 4-9 хоналик уйларга эҳтиёж сезиларли даражада юқори, чунки куп хонали уйлар халқимизнинг маҳаллий ижтимоий-демографик ва анъанавий турмуш тамойилига жуда мос тушади. Бундай уйларни бир-бирига ёндоштириб қуриш эса 2 ёки 3 авлоддан тузилган мураккаб оилаларнинг ва умуман сони, таркиби ва тузилиши турли-туман бўлган маҳаллий миллат хонадонларининг турмуш тарзи учун қулай имкониятлар яратиб беради [11,12,22].

Туркумдаги уйлар таркибида бир қаватли, аралаш қаватли, яъни

қисман бир, қисман икки қаватли, алоҳида икки қаватли ва айрим ҳолларда уч қаватли ховлили уй лойиҳалари ишланган. Бундан ташқари туркум таркибига 4, 5 ва 6 нафар хонадонлардан иборат алоҳида уйлар лойиҳаси ҳам киритилган. Ушбу лойиҳаларни қуллаш натижасида тарҳи турлича бўлган ва композиция ҳар хил бўлган иморат қурилишига эга бўлиши мумкин. Таклиф этилган уйларнинг режалари бир ховлили, икки ховлили, уч ховлили ва аралаш, яъни бир нечта хонадон мажмуидан Г -, П-, Р ва мураккаб шаклдаги қурилишлардан иборат.

Фойдаланишда қулайлик яратиш учун ушбу ховлили уйларнинг типологик таснифи қуйидагича ишлаб чиқилган.

Бир-икки қаватли 4-10 хонали 1-2 ховлили уйлар буйича:

тарҳи Г- шаклидаги бир-икки қаватли 4-9 хонали уйлар;

тарҳи П-шаклидаги бир-икки қаватли 4-9 хонали 1-2 ховлили уйлар;

тарҳи мураккаб шаклдаги қуш ховлили 1-2 қаватли 4-9 хонали уйлар;

бир-икки қаватли 4-6 хонали 2-3 ховли уйлар:

тарҳи ҳоч шаклидаги қуш ховлили 1-2 қаватли 4-9 хонали уйлар;

Бир қаватли ховлили уйлар П-, Р-, ва Г- шаклдаги режаларга эга. Биринчи уйда барча хоналар ҳовли атрофида жойлашган. Уйга куча тарафдан даҳлиз еки долон орқали, шунингдек айвон орқали ҳам кириш мумкин. Даҳлиздан кирилганда ундан ҳар иккала хоналарга ўтиш, айвондан кирилганда эса сатҳи 60 дан 90 кв.м гача бўлган тўртбурчакли ҳовлига ўтиш мумкин. Чап томонда кундуз куни бўлинадиган умумоилавий хона, ўнгда эса ётоқ хоналар, кираверишдаги галерея орқали ўтилганда ухлаш учун бир гуруҳ хоналар жойлаштирилган. Ҳовли этагида хожатхона ва кир ювиш хонаси жойлашган. Уй 6 дан 10-тагача кишидан иборат 2 ёки 3 авлоддан тузилган мураккаб оилага мулжалланган. Уларнинг ҳаммасида тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш ишлари учун керакли бинолар жойлаштирилган.

Г-шакли қурилишдаги уйда эса хоналар ховлининг икки томонидан жойлаштирилган. Тарҳи П-шаклдаги уйда ҳовли муҳити умумий хона ва даҳлизга ёндошган терраса билан икки қисмга ажратилган. Хизматчи хоналар мажмуаси (ошхона, омборхона, хожатхона ва бошқалар) яшаш хоналаридан алоҳида жойлаштирилган.

Ҳовли мухити ва хоналарни шамоллатиш учун асосий айвон баландлигини ошириш ёхуд айвонни икки қават баландликда ишлаш ёки ёпик долон-дарвоза орқали амалга ошириш кузда тутилган.

Р-шаклдаги уйда шамоллатишни эса шийпон ёрдамида яъни ётоқ хоналари олдидаги даҳлиз баландлигини кутариш орқали бажарилади. Бу типдаги уйларни бир-бири билан ёки бошқа типдаги уйлар билан уч томондан ёндоштириб қуриш имкониятлари мавжуд. Икки қаватли уйлар типда Г-шаклдаги режада ишланган бўлиб, 6-10 кишилик оилаларга, шунингдек 2-3 авлоддан тузилган мураккаб хонадонларга ҳам мулжалланган. Уйга айрим хонадонларда ховли орқали, бошқа хонадонларда эса дарвозахона орқали кириш мумкин. (32,33 - расмларга қаранг). Ушбу уйларда хоналарни жойлаштириш қаватлар бўйлаб жойлаштирилган. Кундуз кунги, яъни умумоилавий хоналар (ёрдамчи ва хизматчи хоналари билан бирга) ва асосий ёзги хоналар биринчи қаватда, тунги хоналар, яъни ётоқ хоналар ҳамда уларга тегишли ёзги хоналар, иккинчи қаватда жойлашган, қаватлар уй ичидаги зинапоя орқали боғланган. Баҳор-куз пайтлари эса қаватлар асосан ташқи, енгил жимжимадор ишланган зинапоя орқали боғланади.

Оиланинг ўсиши жараёнида уйдаги хоналар сони уйнинг бирор қисмига иккинчи қават қуриш йули билан амалга оширилади. Хоналарни шамоллатиш тугри аралашига, яъни бурчакдан горизантал ёки тик қурилишларда бажарилади. Уйларни узунлик бўйлаб, 2-3 ва 4 томонлама ёндоштириб қуриш имкониятлари мавжуд. Бир ва қисман икки қаватли уйлар режаси мураккаб шаклга эга бўлиб, хоналарни ўзаро ҳолилаштириш ва микроиқлимни яхшилашга ёрдам берувчи алоҳида ҳовлилардан тузилган.

Шунингдек, Г-шаклдаги режада ечилган тўртта хонадондан иборат икки қаватли уй лойихаси ҳам ишланган (33 - расм). Унда уй режасининг ечими шундайки, иккинчи қаватда қурилган ётоқ хоналарни ва фойдаланувчи том урнини зарурат тугилганда узгар-тиб туриш имконияти яратилган. Бу эса уз навбатида уй силуетини узгартиришга ва шу аснода, турар жой қурилишини қиёфасини чиройли ечишга ёрдам беради. Уйларни бир-бирига ёндоштириб қуриш эса ҳар туртала тараф бўйлаб ҳам амалга

оширилиши мумкин Бу каби узига хос қулайликлар ушбу уйларни қуришда турли шакллардаги ер участкаларидан кенг фойдаланишга имкон беради.

32,33 - расмлардаги уйнинг режаси асосида бундан ташқари уч қаватли уй ечимини ҳам олиш мумкин. Бунда учинчи қаватдан бошқа қаватларга боғланмаган ҳолатда алоҳида фойдаланиш мумкин, чунки учинчи қават 3-4 хонали режа хожлаштирилган муъжазгина (саҳни 24 кв.м) ҳовлига эга бўлган алоҳида хонадондан иборат бўлиб, унга куча тарафдан очик зинапоё орқали чиқилади. Бундай ҳолатда барча хонадонларни ёндоштириб қуриш орқали мураккаб оилаларга боп умумий ҳовлига эга бўлиш мумкин [18,25,26,27].

Уйларни бир-бирига ёндоштириб қуриш, турли хил йуллар билан, масалан хонадонларнинг алоҳида типларини олиб ёки аралашган, яъни лойихаланган уйларнинг турли типларини исталган қурилишда бир, икки ва уч қаватли уйлардан фойдаланиб бажарилиши мумкин. Бу эса турар – жой муҳитининг янада жимжимадор, маҳобатли қурилишлардаги ечимини яратишга имкон беради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бундай уйлардан шаклланган алоҳида турар – жой гуруҳлари ва бу гуруҳлардан маҳаллалар ташкил қилиниб нафақат ташки қурилишидан, балки ҳовли ичи муҳитидан ҳам тантанавор, бадиий-эстетик қурилишларга эга бўлиш имкониятлари жуда катта, чунки ҳовли ичи ободончилиги, ундаги асосий ва ёрдамчи ёзги хоналар, қаватлардаги дераза ва конструктив элементларнинг узаро гармоник муносибликда ва нафис композицияларда ечилиши бундай эстетик ва жонли қурилишларга эга бўлишда ёрдам беради [20].

Шунингдек, ҳовли ичи муҳитида уйларни алоҳида ёки бир-бирига ёндоштириб қуриб ҳам уйғунлашган композицияларга эришиш мумкин. Унда ҳовлидаги гулзор ва дарахтлар, сўри, баланд кўтарил ган ишком, суфа, муъжазгина фаввора ва шу каби ҳовли элементлари нафақат табиат гўзаллигипи, балки қулай микроклимни ҳам вужудга келтиришда катта имконият тугдиради. Демак бу ерда ҳовли муҳити нафақат хонадонда,

балки бир нечта хонадонлардан тузилган уйлар гуруҳини ташкил қилишда ҳам муҳим композициявий элемент бўлиб ҳисобланмоқда. Лойihalари ишлаб чиқилган янги типдаги уйларнинг турли режаларда, аммо ўхшаш конструктив услубларда ечилиши шаҳарсозликда турар - жой қурилишининг турли-туман ҳолатларини: алоҳида уй, ёндошган (туташган) уйлардан тузилган турар жой гуруҳлари ва маҳалла, ҳамда махсус уйлар мажмуаси каби чексиз композиция вариантларни олиш имкониятини беради.

Уйларни бир-бирига ёндоштириб (блокировкалаш) қушиб қуришнинг қуйидаги асосий композициявий услубларига тухталиб утаммз.

1. Чизикли композиция. Бунда ҳовлисига эга булган алоҳида қурилган уйлар томорқаси орқали ёндоштирилади. Икки хил қуринишда : а) алоҳида уйларни куча бўйлаб ҳовлилари орқали қатор ёндоштириш ва б) шундай уйларни куча қизил чизиги бўйлаб ёки ундан ичкарига бир, икки, уч ёки тўрт қатор утказиб жойлаштириш мумкин. Бундай ёндоштиришда турар жой уйлариинг куча бўйлаб ҳам бўйига ҳам баландга тантанавор қўринишини олишимиз мумкин. Шунингдек, чизикда қаторлаб ёндошган уйлар композициясини тузиш мумкин. Шунингдек, чизикда қаторлаб ёндашган уйлар турлича рельефда ёки узига хос ва мос композиция берди.

Ҳар бир алоҳида олинган уйда қулай турмуш шароитларининг булишига қарамай, уйларни чизикли ёндоштиришнинг ўзига хос камчиликлари ҳам бор. Муҳандислик тармоқларининг чўзилиб кетиши, қурилишнинг нисбатан паст тигизлиги, аҳолига жамоа ҳаётини ташкиллаштиришга имконият камлиги шулар жумласидандир.

Гуруҳли ёндоштириш композицияси. Композиция (гиламли) Турар жой қурилишида уйларни бир-бирига гуруҳли ёндоштириш натижасида хажмий фазовий ечими ва имкониятлари турли-туман бўлган тураржой гуруҳларига эришиш мумкин. Гуруҳлар хилма-хиллигини жойлашадиган оилаларнинг типлари, зарур қурилиш тизиглиги, қурилиш участкасининг шакли, жой рельефи ва бошқалар белгилаб беради. Бунда турли

хонадонларнинг ягона турар жой гуруҳида бирикиши ҳар бир хонадон турмушига қулай шароит туғдирибгина қолмасдан, балки ушбу турар жой гуруҳида яшовчиларнинг жамоа ҳаётини ташкил қилишда ҳам қулай шароитлар яратади, чунки турар жой гуруҳида турли мақсадларда: болалар ўйинлари, жамоанинг ўзаро мулоқотлари ва шу каби юмушларини бажариш мумкин бўлган жамоа ҳовлисини ташкил қилишга эришиш мумкин [8,12,18,20,21].

Бир неча турар - жой гуруҳлари бирлашиб маҳалла ва унинг марказини ташкил этиши мумкинки, бу ерда энди болалар муассалари (болалар богчаси, мактаб) спорт майдончалари, кичик бозор, савдо дукончалари, миллий чойхона, ховуз ва ниҳоят маҳалла клубини ташкил қилиш мумкин бир-бирига бундай ёндоштириб қуришни текис ҳамда рельефи, шакли мураккаб тузилган нисбатан кичик участкаларда олиб бориш жуда қулайдир. Бунда сезиларли даражада юқори тигизликдаги турар - жой иморатлар қурилишини амалга ошириш мумкин. Уйларни гиламнуса композиция ёндоштириш, аслда шартли равишда номланган бўлиб, турар - жой қурилишининг меъморий - фазовий ва режавий тузилиши уларнинг шундай ёндошганда гиламбоп жимжимадор шакллардаги қуринишдан келиб чиққан. Жимжимадор ёндоштириш, рельефи жойларда, айниқса, уйларни поғоналаштириб қурилганда кишига завқ берувчи меъморий қуринишларга ва композицияларга эга бўла олади.

Гилам нусхасили композиция ва бирлаштириш: Гилам нусхасида бирлаштирилган турар – жой гуруҳлари иморат қурилишнинг оптимал зичлиги ҳосил қилиш имкониятини яратади. Бу эса Навоий вилоятининг мураккаб табиий-иқлим шароитида мос келадиган қизикарли ва куркам турар жой гуруҳи ва маҳаллаларни яратиш имкониятини беради.

Гилам нусхасида композиция нафакат микроиқлим шароитни ва яшаш қулайлиги, ундан ташқари хилма-хил турдаги оилаларни жойлаштиришни таъминлайди, чунки таклиф қилинаётган барча турдаги уйлар ва модул системаси, шаҳарсозликда хилма-хил вариантларни бериш имконияти

тугилади.

Уйларни туташтириш композицияси. Самарқанд вилоят ҳудудида табиий-иқлим шароити ноқулай (шамол, чанг-тузонли) уйларни бир-бирига берк, туташ ёндоштириб қуриш мақсадга мувофиқдир, чунки уйларни бундай қуришда барча хонадонларга кириш асосан ички муҳитдан ташкил этилган бўлиб, ташқарига фақат ёрдамчи хоналаргина қаратилган бўлади. Уйларни бундай жойлаштириш барча яшаш хоналари ва ҳовли муҳитини ноқулай ташки иқлим таъсиридан (чанг-тузонлари, совуқ ва иссиқ, «гарм-сел» шамоллари)дан сақлашда айниқса қулайдир. Бунда ички очик ҳовли муҳитни ободонлаштириб ва кукаламзорлаштириб қулай микро иқлим яратиш имконияти ҳам каттадир.

Турар жой гуруҳларининг катталиклари 4 тадан 12 тагача ёндошган уйлардан иборат бўлиб, рельефи (5-10⁰-15⁰гача) қияликда қурилиш майдонларида исталган услубда уйларни бир-бирига ёндоштириб қуришни қўллаш мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, ҳар бир ёндоштириш услубида ҳам уйларнинг эталонли тартибда қуриш имкониятлари мавжуд [7,12,18].

Шундай қилиб, таклиф этилаётган уйлар типлари ва уларни ёндоштириб қуриш катта қулайликларга эга бўлиб, турар жой меъморчилигида турли-туман бадиий-эстетик композицияларга ва қурилишда юқори тиғизликга эришиш, мавжуд табиий-иқлим шароитлар анъанавий урф-одатларни эътиборга олиш имкониятларини беради.

Ёпик туташтириш композицияси. Самарқанд вилояти табиий-иқлим минтақалари учун таклиф этилаётган «блок+квартира+ховли+уй» «блок+квартира+хоали+хужалик уй» модел ва уйлар ноъменклатурасидан ташкил қилинган ёпик композицияларда ҳамма уйларнинг хоналари ва ховлилари лойihalанаётган минтақанинг табиий-иқлимий муҳити талабаларига тулиқ жавоб беради ва қурилган турар жой гуруҳи ва маҳаллаларни ташкиллаштиришда мураккаб табиий-иқлим шароитида хавонинг оптимал ҳаракатини яратиш натижасида хона ва ховлиларда оптимал микро иқлимга эришилади ва уларнинг ҳажмий-фазовий композицияларини яратишнинг янги чуқиларига эришилади.

Шундай қилиб таклиф қилинаётган модел уйлар турларининг номенклатураси Навоий вилояти қишлоқ ва туман марказлари иморатлар

қурилишида, натижада турар жойлар қурилишининг хилма-хил композицияларини, қурилишнинг юқори зичлигини ҳосил қилиш имкониятлари (нозиклик, муқомаллик, қиёфа, архитектура ва шаҳарсозлик санъати имконияти, пропорция, ритм, масштабlilik ва бошқалар) ни беради.

Ишлаб чиқарилган ва таклиф қилинаётган уйларнинг лойихаси асосида арх.н. Р.Т. Тоштемиров томонидан ишлаб чиқилган куп авлодли ва мараккаб оилалар учун «усувчи уй» модели ётади. Бу моделнинг асосида анъанавий халқ уйларидаги турар жой ва хужалик иморатлари тузилиши, оила талабидан келиб чиқган ҳолда, аста-секинлик билан мослашиб бориши, оилада сон ва сифат узгаришлари руй берганда, уйнинг режавий ечими ва консрукциялари шундай ишланганки, ҳеч қандай узгаришсиз 4-5 қаватни қуриш имконияти яратилган. Улардан ташқари уйларнинг режа ва ҳажмий-фазовий ташкиллаштириш асосидаги «гипкая планировка» тамоилари ётади. Натижада оиланинг дам, укиши ва бошқа сифат боскичларига утканда, ҳеч қандай ҳаражатсиз, уларнинг режавий тузилиши узгариши мумкин.

Иқтисодий масалалар. Самарқанд шаҳри турар жой қурилишда ерларнинг танқислиги, авж олиб бораётган бугунги кунда қурилишнинг иқтисодий жиҳатдан қулай, мақедга мувофиқ ечимларини топиш долзарб масаладир. Шаҳар уйлари ўрта қаватли, юқори тиғизли ҳовлили уйларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш учун кичик шаҳарлар ва туман марказларида ҳозирги кунда қурилаётган бир-икки қаватли томорқали уйлар ва секцияли типовой 2-4 қаватлик уйларнинг қурилишидаги иқтисодий кўрсаткичларини ушбу таклиф этилаётган уйлар курсаткичлари билан таққослаб курамиз таққослашда ҳар учала ҳолат учун ҳам бир хил катталиқдаги қурилиш ҳудуди олинган. Таклиф этилаётган ҳовлили уйларини берилган ҳудудда гиламнусха услубида ёндоштириб қуриш кўзда тутилган. Таққослаш шуни курсатадики, 1-2-3-4 қаватли уйлардан тузилган турар – жой гуруҳлари 2-4 қаватли секция типидagi уйларга нисбатан 1,22 марта куп, бир қаватли томорқали уйларга нисбатан эса 4 марта куп аҳолини жойлаштириш имконини беради (1-жадвалга қараңг).

Қуриш ҳудудида фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги таққослаш.

Жадвал 1.

Курилиш услуги	Уй-жой курилишининг тигизлиги (1 гектардаги одам сони)	Курилиш худудидан фойдаланишдаги самарадорлик
Бир каватли томоркали уйлар курилиши	82 одамга	1,00
2-4 каватли секцияли уйлар курилиши	262 одамга	1,22
Янги типдаги 1-2-3 каватли уйлардан гиламнусха услубида курилиши	320 одамга	4,00

Иқтисодий самарадорликдан ташқари гиламнусха услубда қурилган ички ховлили уйларда секиияли уйларга нисбатан био-гигиеник шароит ва оилавий турмуш қулайлиги анча юқори эканлиги юқорида қайд қилиб ктилди УзНИИП градостроительства ТашЗНИИЭП институтларининг ҳамкорликда олиб борган текширишлари ҳам ҳовлили уйларнинг шаҳарсозликда юқори даражада самарадорликка эга эканлигини курсатган. Уйлардаги яшаш фондининг зичлигини таккослаш ҳам буни тасдиқдайди: 2-5 каватли уйларни қуришдаги тигизлик 3 каватли ёндоштирилган уйларга нисбатан 52 фоизга, 2-3 каватли секцияли уйларга нисбатан эса 20 фоизга юқоридир. Турар жой курилишидаги тигизликнинг бундай ошиши 30 минг аҳолилик шаҳар худудидан 4 мартагача қискартириб фойдаланиш имкониятини беради [12,27].

Ушбу таққослаш таклиф этилган уйлардан 3-5 каватли уйларни қуришда муҳандислик коммуникацияси ва тармоқларини утказиш ва турар жой худудини ободонлаштириш харажатлари, шундай каватли оддий ёндоштирилган уйларни қуришдагига нисбатан 1,2 баробар кам, 2 каватли ховлили уйларни қуришда оддий ёндошган уйларга нисбатан 1,5 баробар кам ва шундай каватли секцияли уйларни қургандагига нисбатан эса 2 баробар кам сарф булишини курсатади.

Булардан ташқари таклиф этилаётган уйларнинг иқтисодий самарадорлигини кенгроқ аниқлаш учун улар Республикамиздаги ўрта

қаватли қурилишда қулланиб келинаётган ва лойиха-эталон сифатида қабул қилинган 3-5 қаватли ҳаракатдаги намуна лойиҳалар билан таққослаб кўрилди. Улардаги конструктив ечимлар ва қурилиш усуллари узвий таққосланган, уйлардаги конструкция ва қурилиш материаллари бир хил танланди. Текширишлар шуни курсатадики, 3-5 қаватли уйлардан (янги типдаги турар жойларнинг турли ечимлари узаро ва лойиҳа-эталонга нисбатан таққослаб чиқилди), уч қаватли уйлар бир хонадонли уйларга қараганда 40 фоизга арзон; 2 қаватда жойлашган икки хонадонли ёндоштирилган (куп хоналик уйлардан ташқари) уйлардагига нисбатан эса 10 фоиз арзон ва 2 қаватли секиияли уйлардаги I кв.м умумий турар жой майдони баҳосига яқинлашиб боради (улардан 2 фоизга қиммат). Уйларни буйи томони буйлаб ёндоштириш, ҳовлини уй таркибининг марказига жойлаштириш ва ободонлаштиришга кам ҳаражатлар сарфлаш уй-жой қурилиш нарҳини 15-20 фоизга пасайтиришга имконият тугдиради.

Бундан ташқари хонадонда кондиционерлардан фойдаланишдан воз кечиш ва бунинг эвазига электр энергияси ҳаражатларини пасайтириш ва уй-жой микроиқлимни меъморий-режавий воситалар ёрдамида табиий бошқаришга ўтиш 10-30 минг кишилиқ қишлоқ ва шаҳарда ҳар йилда 100 миллионлаб сумни тежаш имконини беради. Уйларнинг нарҳини самарали қурилиш материалларидан фойдаланиб янада пасайтиришга эришиш мумкин. Яқин келажакда ва ҳозирги даврда Республикамизда самарали асбесцемент, қуйма конструкция, серговак тулдиргичли енгил бетондан ишланган темир-бетон конструкциялари, гипсокордон, маҳаллий қурилиш материаллари, лойбетондан тулдирилган синч қурилмалар (силикат ва газсиликатли блоклар, керамзит, аглоперит ва бош.) ни қўллаш кенг йулга қуйилмоқда.

Шундай қилиб, қишлоқ уй қурилиши индустриясига эга булган шаҳарларда ва туман марказлари турар жойларни ўрта қаватли юқори тигизли уйлардан қуриш мақсадга мувофиқ ҳисобланиб, бу турар жой эса иморатлар турмуш фаровонлиги ва шароитларидан келиб чиқадиган талабларни қондиришга, Республиканинг иқлим шароитига мослашишга ва ниҳоят, қурилиш таннарҳини уртача 10-15 фоизга пасайтиришга имкон

тугдиради [13,14,25].

III боб хулосаси

Замонавий турар – жойлар архитектурасининг долзарб масалаларидан бири қишлоқ, шаҳарларда ва туман марказларида турар – жой иморат қурилишига мулжаллаган намунавий уйларни яратиш масаласидир. Қишлоқ, шаҳар ва туман марказлари аҳолисининг турмуш тарзи бир – бирига жуда яқин ва биринчидан кичик шаҳар ва туманлардан оила таркиби ва унинг уртача катталиги, таркиби ва тузилиши билан фарқ қилса, иккинчидан шаҳар ва туман марказларидаги оилаларнинг турмуш тарзи узига хослиги туфайли, меҳнат фаолияти, тадбиркорлик шароитларидан фойдаланилади. Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг анъанавий халқ уйларида аҳолининг меҳнат фаолияти тадбиркорлиги ва ишлаб чиқариш тизимлари урганилди ва таҳлил қилинди. Халқ анъанавий уйларда тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш хона ва биноларнинг жойлаштиришнинг 7-тури аниқланди ва улардан унумли фойдаланиш даражаси аниқланди. Шаҳар ва туман марказлари аҳолисининг меҳнат фаолияти, хусусий тадбиркорлиги турлари бўйича ўрта қаватли турар – жойларнинг модели: «Хужалик+тадбиркорлик», «Ишлаб+чиқариш», «Ишлаб чиқариш-тадбиркорлик» моделлари аниқланди.

Юқорида келтирилган моделлар асосида ўрта қаватли уйларнинг ишлаб чиқариш, хизмат курсатиш зоналарининг турларини схемаси аниқланди. Самарқанд вилояти шаҳарлари учун ва уларнинг оилавий турмуш тарзидан келиб чиқиб умумий оилавий хоналарининг қуйидаги типологик қатори аниқланди. Самарқанд вилояти шаҳри қишлоқ ва туман марказларида турар жой қуриш ва унинг ривожланган моддий – индустриал базаси, тақлиф қилинаётган шаҳар уйларини номенклатураси на фақат аҳолининг турмуш тарзи тадбиркорлик ишлаб чиқариш ишларини олиб бориш учун қулайлик, турар жой иморат қурилишининг ҳар бир

худуд учун хос ва мос булган шаҳар архитектураси ва қиёфасини куркамлигига олиб келади ва нихоят қурилиш тан нархини уртача ҳисобда 10 – 15 % пасайтиришга эришилади.

Яқуний хулосалар ва таклифлар

Магистирлик диссертацияси ишида олиб борилган илмий-тадқиқотлар ва кузатувлар Самарқанд вилояти, ва шаҳри, қишлоқ ва туман марказларида ўрта қаватли уйларнинг архитектуравий-режавий ечимлари, ҳажмий-фазовий шакллантириш, уларни турар – жой иморат қурилишида қўллаш, турар жой уйларнинг оптимал функциявий ва биогигиеник сифати ва натижада уларнинг архитектуравий-режавий сифатини кутаришга қаратилган.

1. Кузатишлар шуни курсатадики, ҳозирги замон турар жойларини лойиҳалаш ва қурилишнинг такомиллашган ва юқори даражага кутарилган бир пайтда Самарқанд вилояти, ва шаҳри қишлоқ ва туман марказларида яқка тартибда уйлар қурилмоқда.

2. Ишда турар жой биноларини лойиҳалашга таъсир қиладиган омиллар комплекс таҳлил қилинган, Самарқанд, шаҳри, қишлоқ ва туман марказлари ва шаҳарлари шароитида қуриладиган ўрта қаватли уйларга янги типологик талаблар аниқланган ва шулар асосида турар жой уйларни лойиҳалашни тавсия этилади.

3. Самарқанд шаҳар қишлоқларининг мураккаб табиий-иқлим шароитида, ўрта қаватли турар жой уйларда, оптимал биогигиеник, физиологик ва психологик параметрларни таъминлашни факат архитектура ва шаҳарсозликнинг воситалари ёрдамида оширилиши зарур. Агар архитектура ва шаҳарсозлик усуллари ва воситалари ёрдам бермаса унда техник воситаларни қўллашни тавсия этилади.

4 Ўрта қаватли турар жой уйларни лойиҳалашда аҳолининг меҳнат фаолияти асосида уларнинг хизмат курсатиш - тадбиркорлик, ҳужалик - ишлаб чиқиш, намунавий турлари аниқланган.

5. Таклиф қилинаётган ҳар бир ўрта қаватли турар жой уйларнинг узига хослиги, махсус ва оптимал функциявий-режавий тузилишга, ҳажмий-фазовий композицияларга эга эканлиги аниқланган ва тавсия этилган.

6. Ўрта қаватли турар - жой уйларнинг хажмий-фазовий кампозиниялари ва уларда қулланилган янги айвонлар тизими, Атриум-холл системаси шундай йуналтирилганки, биринчи галда, улар Самарқанд шаҳри қишлоқларининг муракаб табиий-иқлимий шароитида шамоллаштиришнинг оддий ва мураккаб системалари орқали хавонинг оптимал тезлиги ва хароратнинг 5° - 10° пасайишига олиб келади ва натижада хонадонларда яшаш шароити яхшилашга олиб келади. Иккинчидан, тадбиркорлик ва ишлаб чиқариш, хизмат курсатиш ишларини олиб бориш учун қулай имкониятлар яратилган. Учинчидан, оиланинг турмуш тарзи ва тадбиркорлик жараёнлар ва функциялар бир-бирига ҳалақит бермайди, лекин улар бир-бири билан уйғунланиб кетган, натижада улар ҳамма фаолиятларига тулиқ жавоб беради.

7. Самарқанд вилояти шаҳри, қишлоқ ва туман марказлари иморат қурилиши ва шаҳарсозлигида қуллаш учун ўрта қаватли ховлили турар жойларининг оила меҳнат фаолияти бўйича турлари номенклатураси ва модели аниқланган.

8. Бу таклиф қилинаётган ўрта қаватли ховлили турар жой уйлари типлари номенклатурани ва модел, иморатлар қурилишда қулланилса Самарқанд, шаҳри, қишлоқ ва туман марказлари турар жой архитектураси ва улар киёфасининг сифатини кутариш ҳамда капитал қурилишнинг иқтисодий самарадорлигини оширишга олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати.
Давлат қонунлари ва фармонлар, ижтимоий – гуманитар
адабиётлар

1. **Каримов И.А.** Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент Ўзбекистон 2010й.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг 2016 йил 21 октябрдаги “2017- 2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй – жойлар қуриш” дастури тўғрисида.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид Давлат дастури.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил – “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили” да амалга оширишга оид Давлат дастури.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони «Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш тизимини бошқаришни янада такомиллаштириш» чоратадбири тўғрисида.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонуни. Тошкент, 2001й.
7. **Убайдуллаев Х.М.,** Иноғомава М.М. Турар жой важамоат биноларининг типологик асослари. Т. 2009й.
8. КМК 2.01.04 – 94. «Лойиҳалаш учун ижтимоий ва физикавий геологик маълумотлар». Тошкент, 1994 й.
9. КМК 2.08.01 - 05. «Турар жой бинолари» Тошкент, 2005 й.

10. ШНК 2.07.01 – 94 «Шахарсозлик, шаҳар ва қишлоқ аҳолии пунктларини режалаштириш ва қуриш» Тошкент, 1994 й.
11. Архитектурное проектирование жилых зданий. М., 2005
12. Бархин Б.Г. Методика Архитектурного проектирования-М. Стройиздат, 2003.
13. Воронина Р.Л. Народные традиции Узбекистана.-М.Стройиздат Архитектуры и градостроительства, 1951-1967с.
14. Джаббар О.С. Новый тип жилища для Бухары. Строительство и архитектура Узбекистана, 1980, №7, с24-28.
15. Змеул С.Г. Архитектурная типология зданий сооружений. М. Стройиздат. 2001-240с.
16. Карташова К.К. Формирование архитектурно-планировочной структуры городского жилища на социально-демографической основе. М. 1986.
17. Кандилис Ж. Стать архитектором. М. Стройиздат. 1979.
18. Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. М. Госиздат архитектуры градостроительства. 1950.
19. Рознблум С.А. Шахназарова. Приквартирные домики в многоэтажном жилище. Строительство и архитектура Узбекистана. 1973. №1. 20-25с.
20. Римша А.Н. "Город и жаркий климат" Краткий обзор урбанизации территорий жаркого климата (Азия, Африка, Латинская Америка и 4-й строительно-климатический пояс СССР)" Москва стройиздат 1975.
21. Тоштемиров Р.Т., Сохранить народное зодчество Узбекистана. – Декоративное искусство СССР, 1976, № 7, с. 43-45.
22. Тоштемиров Р.Т., Исследование объемно – планировочной структура многоэтажных жилых домов условиях Узбекистана. канд. дисс. Киев – 1984.
23. Архитектурное наследие Узбекистана издательство АН УзССР. Тошкент 1960

24. Оболенский Н. В. Архитектура и солнце.- М.: Стройиздат, 1988.
25. Шевцов К.К. Проектирование зданий для районов особыми природно – климатическими условиями. – М. Высшая школа. 1986.
26. Маклакова Т.Т. Функция, конструкция, композиция в архитектуре. Учебник. М.: АСВ, 2002. – 256 с.
27. Валиев Р. М., Эсенов А. Е. Некоторые вопросы оздоровления городских среды в условиях Узбекистана, Строительство и архитектурно Узбекистана, 1979, № 9.-14-15 с.

Интернет сайтлари

28. Google chrome
29. Kun.uz
30. www_prezident.uz
31. www_urnature_uz.hiv
32. www.Gardener.ru

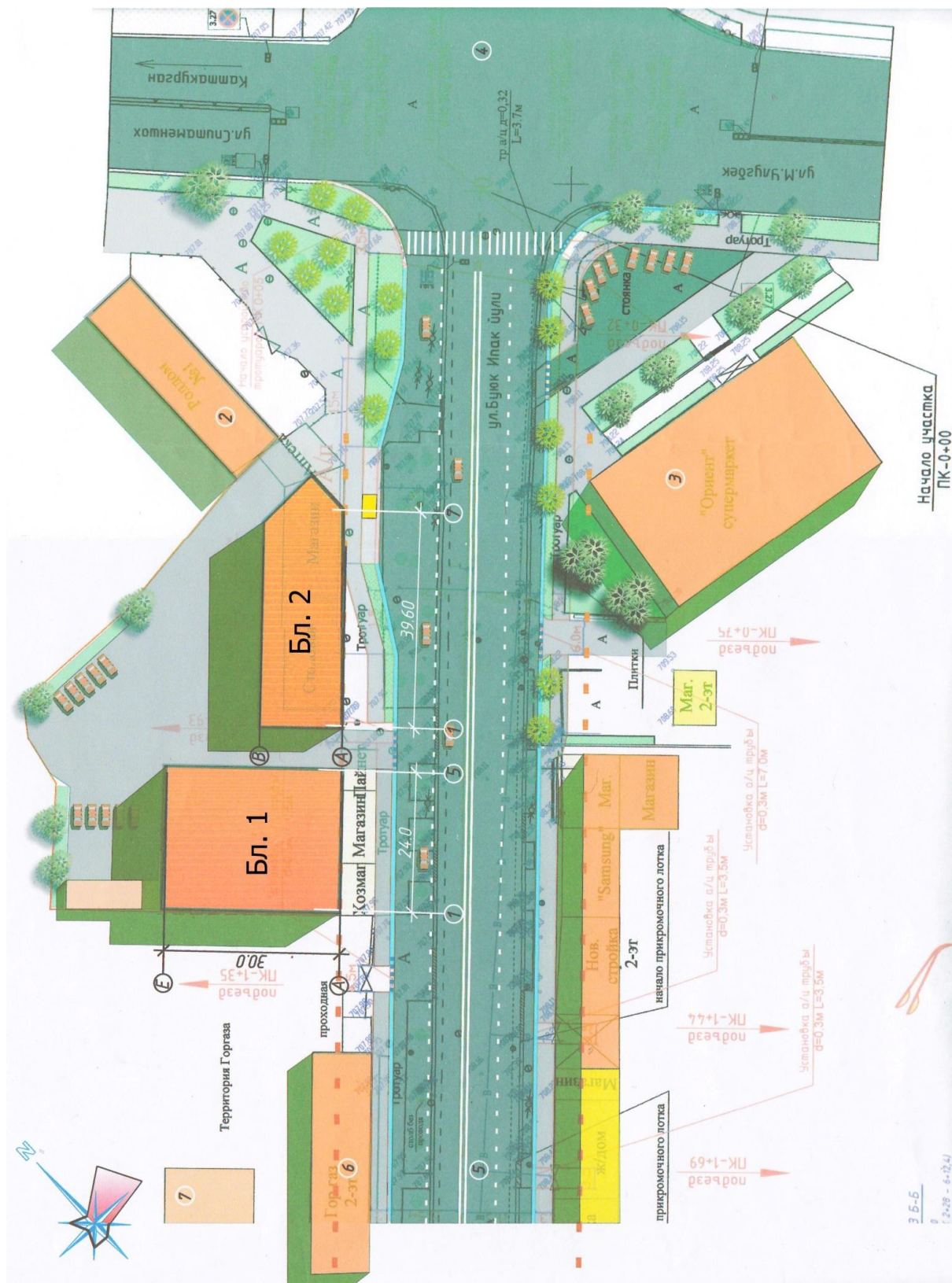
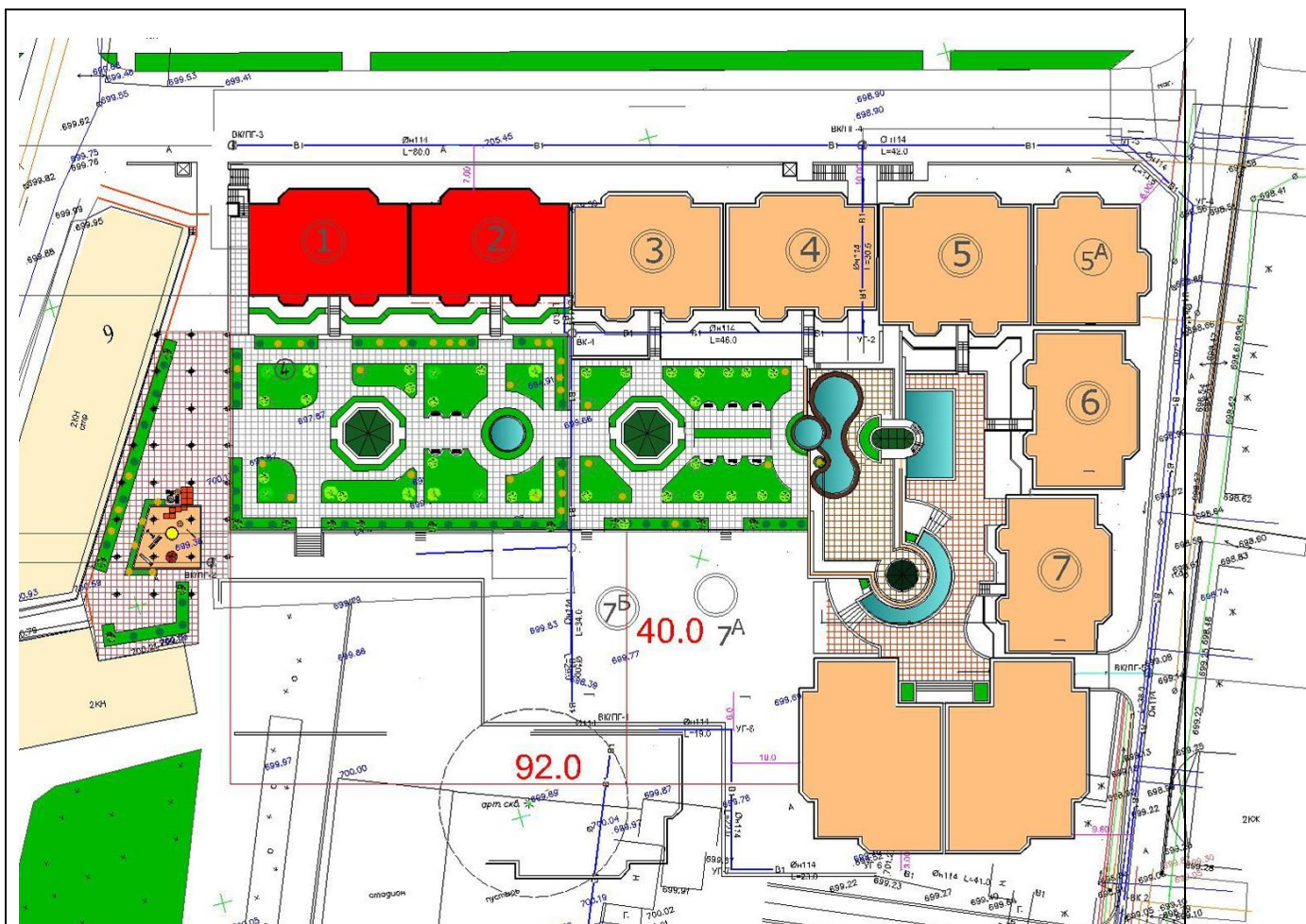

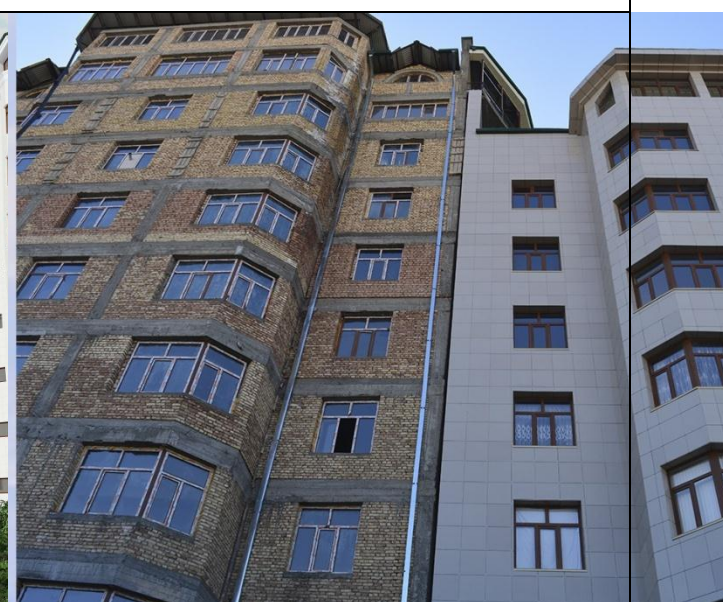
Фото 1. Ген план территории. Строительство зданий ТБК с жилыми квартирами на 3-м этаже по ул. Ипак Йули 17, в г. Самарканде.

Проект многоэтажного жилого комплекса по ул. Дагбитская. Ген. план.

Проект многоэтажного жилого комплекса

Процесс строительства жилого комплекса.

по ул. Дагбитская.	
--------------------	--